

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989

Boot, C.Y.E.

Citation

Boot, C. Y. E. (2014, October 9). *Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/29122>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/29122>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/29122> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Boot, Corneline Yvonne Eleonore

Title: Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989

Issue Date: 2014-10-09

Hoofdstuk 2

De roerige jaren zestig in de krijgsmacht 1966-1971

Inleiding

Na het uitbreken van de Korea-oorlog was de relatie tussen Oost en West een aantal jaren gespannen. Vanaf 1963 zochten beide machtsblokken steeds meer toenadering tot elkaar. De Amerikaanse president J.F. Kennedy en de leider van de Sovjet-Unie, L.I. Brezjnev, installeerden in 1963 een 'hot-line', die hun de mogelijkheid bood om in tijden van crisis overleg te voeren. Beide staatshoofden en de Britse premier M.H. Macmillan tekenden op 5 augustus 1963 de *Test Ban Treaty*, waarin ze elkaar beloofden voortaan geen kernproeven meer uit te voeren boven de grond en onder water.¹ De burgemeester van Berlijn, W. Brandt, en E.K. Bahr, diens woordvoerder in de Berlijnse senaat, ontwikkelden in 1963 de *Wandel durch Annäherung*. Ze stelden dat Oost en West toenadering tot elkaar moesten zoeken. Brandt en Bahr gaven het goede voorbeeld en kondigden in 1969 de *Ostpolitik* af, waaruit verdragen voortvloeiden tussen enerzijds de Bondsrepubliek Duitsland (BRD) en anderzijds Moskou, Warschau en Praag.² In hetzelfde jaar begonnen de *Strategic Arms Limitation Talks* (SALT) tussen de landen van de NAVO en het Warschaupact, waarin de machtsblokken onderhandelden over het wederzijds terugdringen van het strategische nucleaire wapenarsenaal.³

De internationale détente ging gepaard met onrust in de westerse samenlevingen. Een nieuwe generatie van kritische jongeren stond op en verzette zich in eigen land tegen het establishment en de heersende cultuur.⁴ Dit hoofdstuk laat zien dat deze kritische generatie haar pijlen ook op de krijgsmacht richtte. Ze maakte daarmee een einde aan de jaren van stabiliteit en consensus ten aanzien van het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht. Veel jongeren zagen de Sovjet-Unie in de jaren zestig niet meer als een grote bedreiging. Ze vroegen zich af of de krijgsmacht nog wel een 'noodzakelijk kwaad' was en welke vorm zij moest aannemen.

De dienstplicht was de poort waardoor de maatschappijkritiek van de jongere generatie de krijgsmacht binnendrong. Dienstplichtige militairen verenigden zich in 1966 in de Vereniging van Dienstplichtige Militairen (VVDM). Ze zagen zichzelf als 'burgers in militair uniform' en vonden dat de krijgsmacht meer gelijkenis moest gaan vertonen met de burgermaatschappij. De VVDM pleitte voor de afschaffing van in haar ogen verouderde militaire tradities, omgangsvormen en regels. De vereniging streefde daarnaast naar de vergroting van democratische rechten voor dienstplichtigen, zoals de vrijheid van meningsuiting in woord en geschrift. De kritiek van dienstplichtigen betrof aanvankelijk alleen de bestaanswijze van de krijgsmacht.

Niet alleen dienstplichtigen vielen de krijgsmacht echter aan. In 1967 verscheen de Bond voor Dienstweigeraars (BvD) op het toneel. 'Dienstweigeraars' waren dienstplichtigen met ethische of religieuze bezwaren tegen de militaire dienst die een beroep deden op de Wet

gewetensbezwaren militaire dienst. Indien zij door het ministerie van Defensie als dienstweigeraars werden erkend, verrichtten ze hun vervangende dienst in een civiel tewerkstellingsobject. De dienstweigeraars trokken door hun dienstweigering het bestaansrecht van de krijgsmacht in twijfel. In de jaren zestig bekritiseerden ze tevens de invulling en de lengte van hun civiele dienst en de gang van zaken binnen de tewerkstellingsobjecten.⁵

De maatschappelijke protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid namen vanaf 1969 in omvang en intensiteit toe. De VVDM, allereerst, ontwikkelde zich van een vereniging voor dienstplichtigen tot een heuse 'vakbond', terwijl de BvD zich ten doel stelde de krijgsmacht van binnenuit te ondermijnen. Twee christelijke vredesorganisaties, te weten het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) en Pax Christi, zetten zich in voor de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Deze wijziging moest de erkenning van dienstplichtigen met politieke bezwaren tegen de Nederlandse krijgsmacht of de NAVO mogelijk maken. Enkele kritische studenten, op hun beurt, grepen het twintigjarig bestaan van de NAVO aan om het bondgenootschap te bekritisieren. R. van Duyn, ex-Provoleider en gemeenteraadslid in Amsterdam, en de Haarlemse leraar R. Kater riepen de bevolking op het leger door sabotageacties te laten verdwijnen. Hun initiatief werd door kleine groepen dienstweigeraars, dienstplichtigen en burgers opgepakt en ontaardde al snel in sabotage.

Het ministerie van Defensie werd door de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid overvallen. Het wist tussen 1966 en 1971 niet goed hoe het deze protesten moest interpreteren. Weerspiegelden ze alleen de tijdsgeest van de jaren zestig en de altijd bestaande civiel-militaire spanningen, of tastten ze de bestaanswijze of zelfs het bestaansrecht van de krijgsmacht aan? In dit hoofdstuk wordt uiteengezet hoe de zoektocht van het ministerie naar de juiste duiding van de protesten zich vertaalde in een wisselend beleid ten aanzien van de protesten. Het ministerie besloot sommige protesten te gedogen, terwijl het tegen andere protesten streng optrad. Deze zigzagkoers diende ertoe het conflict tussen de krijgsmacht en haar critici te beslechten, maar maakte de kloof tussen enerzijds het ministerie van Defensie en anderzijds de maatschappij en de politiek juist groter.

Opstandige dienstplichtigen

De oprichting van de VVDM als eerste belangenvereniging voor militairen luidde een nieuwe tijd in waarin de krijgsmacht binnen de eigen gelederen met kritiek werd geconfronteerd. De dienstplichtigen binnen deze vereniging waren van mening dat de normen en waarden binnen de krijgsmacht niet meer overeen kwamen met die in de samenleving. Zij wilden de kloof tussen beide werelden overbruggen door veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht aan te brengen. Het ministerie van Defensie moest bepalen in hoeverre het de VVDM en de veranderingen waar zij voor stond wilde toestaan. De mate waarin de VVDM volgens het ministerie een gevaar vormde voor het behoud van de legitimiteit van de krijgsmacht, vormde daarbij de graadmeter.

De bewustwording van jongeren in de jaren zestig

Om te begrijpen waarom en hoe het protest van dienstplichtigen tot stand kwam, moet eerst worden ingegaan op de ontwikkelingen die zich in de jaren zestig binnen Nederland voltrokken. Op economisch gebied, om mee te beginnen, maakte Nederland in de jaren zestig ten opzichte van eerdere decennia een groei door. De consumptiemaatschappij deed haar intrede en maakte materiële producten zoals de auto en de televisie voor steeds meer mensen beschikbaar. De jaren zestig vormden ook het decennium van grotere seksuele vrijheid, de tweede feministische golf, de strijd voor abortus en de opkomst van een linkse jongeren- en tegencultuur. Op religieus gebied was er sprake van ontzuiling, ontkerkelijking en deconfessionalisering.⁶

Historicus H. Righart heeft de jaren zestig omschreven als een conflict tussen twee generaties. Aan de ene kant waren er de jongeren of *babyboomers*, die net na de Tweede Wereldoorlog waren geboren. Zij vonden de nieuw verworven welvaart, de betere scholingsmogelijkheden en het toegenomen aantal vrije dagen de normaalste zaak van de wereld. Aan de andere kant was er de 'vooroorlogse generatie'. Deze generatie bestond uit mensen die tussen 1910 en 1929 waren geboren. Zij hadden de Tweede Wereldoorlog bewust meegemaakt en waren opgegroeid in een tijd van zuinigheid en materiële tekortkomingen. Volgens Righart hadden zowel de jonge generatie als de ouderen op hun eigen manier moeite met de snelle omwentelingen die zich in de jaren zestig voltrokken. In hun pogingen zich aan de nieuwe tijd aan te passen kwamen ze met elkaar in conflict. Righart spreekt dan ook van een 'dubbel generatieconflict'.⁷

Een groep jongeren droeg bij aan het generatieconflict door protestorganisaties op te richten waarin het establishment werd bekritiseerd. R. van Duijn, R. Stolk, L. Schimmelpennink en H. Metz richtten in mei 1965 in Amsterdam de anarchistische actiegroep Provo op. Provo - afgeleid van het woord provoceren - kreeg bekendheid door haar acties tegen de gevestigde orde. Zo deelden de leden Provokatie-pamfletten uit, waarin ze hun ontevredenheid over maatschappelijke kwesties, zoals de klimaat- en milieuproblematiek en vrouwenrechten, aan de orde stelden. Provo verwierf ook bekendheid door de happenings rond het Lieverdje, waar R.J. Grootveld kritische oraties hield. In 1965 kwam het zogenaamde 'witte fietsenplan' tot stand. Provo schilderde fietsen in de Amsterdamse binnenstad wit en stelde dat ze voortaan collectief aan de bevolking ter beschikking moesten worden gesteld. Op die manier wilde Provo de toenemende luchtverontreiniging actief tegengaan.⁸

In 1966 werd de gevestigde orde van allerlei kanten belaagd. Righart betitelde dit jaar daarom als 'rampjaar'. Op 10 maart 1966 gooiden twee studenten een rookbom naar de gouden koets met daarin prinses Beatrix en prins Claus, die in het huwelijk traden. Provo veroverde in juni één zetel in de Amsterdamse gemeenteraad. Op 13 en 14 juni vond het Bouwvakkersoproer plaats. Vreedzame discussies over het al dan niet moeten betalen van administratiekosten bij het afhalen van vakantiebonnen ontvaardden al snel in rellen en de bestorming van het gebouw van *De Telegraaf*.⁹

Tegelijkertijd tekenden zich vanaf 1966 ook in de politiek veranderingen af. De christelijke partijen verloren een groot deel van hun aanhang, maar ook binnen de linkse partijen rommelde het. De PvdA werd geconfronteerd met leden die de partijlijn te conservatief vonden. Zij vormden in 1966 Nieuw Links als progressieve stroming binnen de PvdA.¹⁰ H.A.F.M.O. van Mierlo, journalist bij het *Algemeen Handelsblad*, en J.P.A. Gruijters, gemeenteraadslid en fractievoorzitter van de VVD, richtten op 14 oktober 1966 het nieuwe Democraten 1966 (D'66) op. D'66 stelde zich ten doel het politieke stelsel te democratiseren. De partij nam in 1967 voor het eerst deel aan de landelijke verkiezingen en betrad de Tweede Kamer met zeven zetels.¹¹ De Politieke Partij Radikalen (PPR) verscheen op 27 april 1968 als nieuwe politieke partij op het toneel. De meerderheid van de leden had daarvoor tot de KVP of de ARP behoord en splitste zich van deze partijen af om een progressievere koers te gaan varen.¹²

Het instituut van de krijgsmacht, dat in de ogen van de critici een onderdeel van het establishment was, ontkwam niet aan de omwentelingen die zich in de jaren zestig voltrokken. Net als veel jongeren in de burgermaatschappij maakte ook een groep van kritische dienstplichtigen in de tweede helft van de jaren zestig een bewustwordingsproces door. Deze dienstplichtigen waren van mening dat de krijgsmacht een verouderde institutie was die zich niet aanpaste aan de zich moderniserende burgermaatschappij. Hierdoor was er een kloof tussen beide ontstaan. De groep dienstplichtigen bekritiseerde militaire waarden zoals discipline, zelfverloochening en gezagsgetrouwheid. Ze stelde daar het belang van individualisme, vrijheid en zelfontplooiing tegenover. De kritische dienstplichtigen beschikten over een sterk gevoel van burgerschap. Ze zagen zichzelf niet langer in de eerste plaats als militairen, maar als staatsburgers die een uniform droegen. Ze wilden daarom over dezelfde democratische rechten en persoonlijke vrijheid van handelen en spreken beschikken als hun leeftijdgenoten in de burgermaatschappij. De dienstplichtigen bekritiseerden ook de leefomstandigheden in de kazernes, die volgens hen nog altijd Spartaans waren terwijl de samenleving juist welvarender werd en meer comfort kende. Ze hadden er ook een probleem mee dat hun soldij lager was dan het minimumjeugdloon van leeftijdgenoten in de burgermaatschappij.¹³

De oprichting van de Vereniging van Dienstplichtige Militairen

De maatschappelijke bewustwording van dienstplichtigen en hun hang naar meer democratische rechten bleven niet zonder gevolg, zo bleek in 1966. In het jaar waarin zo veel maatschappelijke en politieke kritiek klonk dat Righart over een rampjaar sprak, drong de geest van de jaren zestig ook de krijgsmacht binnen. Dienstplichtigen verenigden zich in 1966 in de eerste belangenvereniging voor dienstplichtigen. Het idee voor de oprichting daarvan ontstond in de ochtend van 20 juli op de appelplaats van de Elias Beeckmankazerne in Ede. Een van de dienstplichtigen van de Delta Compagnie stond bij het hijsen van de vlag niet goed in de houding, bracht ongeïnteresseerd het militaire saluut en kneep bovendien zijn ogen dicht. Het aanwezige kaderlid droeg hem op 'normaal te doen', waarop de dienstplichtige zei het hele militaire gebeuren 'maar een lachwekkende vertoning te vinden'. Zijn gedrag leverde hem een straf

van vijf dagen verzwaard arrest op. De aanwezige dienstplichtigen vonden het onterecht dat hun collega voor het uiten van kritiek op militaire tradities en omgangsvormen zo'n hoge straf kreeg opgelegd. De dienstplichtigen H.C.M. Oosterbeek - ook wel bekend onder zijn bijnaam 'Loebas' -, W. Loendersloot en L. Kramer spraken nog diezelfde dag over de oprichting van een belangenvereniging voor dienstplichtigen.¹⁴

De kazerneleiding van de Elias Beeckmankazerne trad de dienstplichtigen in hun voorname om een vereniging op te richten welwillend tegemoet. Dit geeft aan dat er midden jaren zestig beroepsmilitairen waren die net als de dienstplichtigen met een open blik naar de krijgsmacht keken. Zij vonden dat de dienstplichtigen in de VVDM zich niet anders gedroegen dan hun leeftijdgenoten in de burgermaatschappij, die de gevestigde orde eveneens bekritiseerden en zich in organisaties verenigden. Eerste luitenant C. Kamphorst - de pelotonscommandant en plaatsvervangend commandant van de Delta Compagnie - en de leraar radio-telegrafie, sergeant De Jong, gaven de dienstplichtigen op 21 juli tijdens hun lessen over voorlichting en radiotelegrafie de mogelijkheid om over de oprichting van een belangenvereniging voor dienstplichtigen te praten. Zij waren die avond zelfs bij de vergadering over deze vereniging aanwezig, samen met Oosterbeek, Loendersloot, Kramer en zestien andere dienstplichtigen.¹⁵

Tijdens deze vergadering spraken de aanwezigen af dat de op te richten belangenvereniging de naam Vereniging van Dienstplichtige Militairen (VVDM) zou moeten krijgen. Behalve voor soldaten moest het lidmaatschap van deze vereniging ook voor bijvoorbeeld matrozen en marechaussees openstaan. De VVDM moest een 'vermaatschappelijking' van de krijgsmacht nastreven.¹⁶ Dit begrip werd door de jongere generatie te pas en te onpas gebruikt om veranderingen in allerlei maatschappelijke sectoren aan te duiden. De dienstplichtigen gebruikten de omschrijving van vermaatschappelijking die in de publieke opinie in omloop was. Volgens deze definitie moest de krijgsmacht in de samenleving integreren en daarvoor civiele normen en waarden overnemen.¹⁷ De krijgsmacht moest ook 'democratiseren'. Hiermee bedoelden de dienstplichtigen dat de traditionele machtsstructuren binnen de krijgsmacht op de schop moesten worden genomen en zij binnen de organisatie meer inspraak moesten krijgen.

Tijdens de vergadering op 21 juli 1966 stelden de aanwezigen een werkprogramma op met daarin achttien eisen. Een aantal van deze eisen had betrekking op het afschaffen van militaire tradities, die de dienstplichtigen als ouderwets beschouwden. Zo pleitten ze voor het afschaffen van de militaire groet van dienstplichtigen aan hun meerderen en het afschaffen van de verplichte reveille om zes uur 's ochtends, het koperpoetsen en het streng arrest. De andere eisen kwamen voort uit de strijd van dienstplichtigen voor een vergroting van hun democratische rechten. Zo eisten zij dat ze na diensttijd burgerkleding in plaats van hun uniform mochten dragen en zij in het weekeinde niet meer verplicht waren met militaire treinen te reizen. Daarnaast wensten ze meer en gevarieerdere sportfaciliteiten, stemrecht voor militairen en de afschaffing van de lijst met verboden boeken.¹⁸

Hoewel Kamphorst en De Jong hun instemming met de dienstplichtigen hadden betoond, bleek eind juli 1966 dat niet alle beroepsmilitairen binnen de Elias Beeckmankazerne eenstemmig positief waren over de eisen van de dienstplichtigen. De commandant van de Delta

Compagnie, kapitein L. den Hartog, verklaarde Oosterbeek op 27 juli tegenstander te zijn van de oprichting van de VVDM. Sommige eisen van de dienstplichtigen vond hij begrijpelijk, maar niet realiseerbaar, al zei hij niet waarom. Tot deze eisen rekende hij bijvoorbeeld het verzoek om 's avonds en in het weekeinde burgerkleding te dragen. Andere actiepunten uit het werkprogramma vond hij onzinnig, omdat ze reeds door andere militaire belangenverenigingen werden gerealiseerd. Hij noemde deze verenigingen niet bij naam. Den Hartog stelde bovendien dat het handelen van Oosterbeek strijdig was met de artikelen 17 en 20 van het Reglement op de Krijgstucht. Artikel 17 verbood de militair steun te verlenen aan groepen of verenigingen van personen wier doel of handelen in strijd was met het wezen van de krijgsmacht of het naleven van de krijgstucht. Artikel 20 bevatte het verbod op ontevredenheid, onwilligheid of lijdelijk verzet ten aanzien van dienstbevelen en dienstvoorschriften. Den Hartog concludeerde dat Oosterbeek zijn poging tot oprichting van de VVDM beter kon staken.¹⁹

Oosterbeek liet zich door Den Hartog echter niet uit het veld slaan en benaderde de bataljonscommandant (en tevens kazernecommandant) luitenant-kolonel D.J. Slager. Hij vroeg een gesprek aan om met hem over de oprichting van de VVDM te spreken. Op de avond van het gesprek bleek dat Slager afwezig was en hij het gesprek met Den Hartog moest voeren. Dit keer liet de kapitein zich wel positief uit over de VVDM en bood Oosterbeek zelfs zijn hulp aan. Waarschijnlijk had Slager hem daartoe opgedragen. Later op de avond daagde Slager alsnog op en stemde met de oprichting van de VVDM in.²⁰ Oosterbeek noemde bataljonscommandant Slager 'een warm voorstander' van de VVDM, van wie de vereniging de 'meeste steun' had gekregen.²¹

De formele oprichting van de VVDM vond plaats op 4 augustus 's avonds. In lokaal 40 van gebouw E van de Delta-compagnie hadden zich Oosterbeek, Loendersloot, Kramer, 23 andere dienstplichtigen en beroepsmilitairen, sergeant De Jong en de compagnies sergeant-majoor Groenendaal verzameld. Oosterbeek gaf in een interview toe dat de VVDM volledig van de medewerking van de kazerneleiding afhankelijk was geweest. De vereniging zou er zonder haar steun nooit zijn gekomen.²² De aanwezigen maakten tijdens de vergadering afspraken over het bestuur van de VVDM. Oosterbeek werd de eerste voorzitter. Loendersloot, Kramer en nog drie andere dienstplichtigen werden de overige bestuursleden. De VVDM-leden besloten dit bestuur zijn werk te laten doen totdat er vier weken om waren of het ledental van 250 was bereikt. Oosterbeek bekrachtigde de oprichting van de VVDM om 21:25 uur met een vuistslag op een van de lessenaars.²³

De bestuursleden vochten kort na de oprichting van de VVDM enkele ideologische geschillen uit. Kramer en Loendersloot bleken radicalere ideeën over het karakter van de VVDM te hebben dan Oosterbeek. Ze wilden van de VVDM geen belangenvereniging maar een vakbond maken. Zou het ministerie van Defensie haar eisen niet inwilligen, dan moest politieke druk op het ministerie worden uitgeoefend en zo nodig tot buitenparlementaire acties worden overgegaan.²⁴ Het gerucht ging die dagen dat Kramer en Loendersloot lid waren van lokale communistische clubjes. Oosterbeek kon dit gerucht ontkennen noch bevestigen, maar wilde niet het risico lopen dat de VVDM met antimilitaristische ideeën of acties in verband zou wor-

den gebracht.²⁵ Hij benadrukte meermaals dat de VVDM een belangenvereniging en geen vakbond was.²⁶ Voor hem was het opbouwen van een goede relatie met het ministerie van Defensie van het grootste belang. De VVDM moest in de defensiestructuur worden ingepast en zich niet tegen het ministerie keren. Oosterbeek zette Loendersloot en Kramer daarom voor het blok. Of zij zouden uit de VVDM stappen, of hij zou als voorzitter aftreden. Loendersloot gaf zijn bestuursfunctie vervolgens meteen op en Kramer deed dat vier weken later.²⁷

Nu de ideologische geschillen waren beslecht stelde Oosterbeek een rekest op, dat na goedkeuring van de kazerneleiding naar minister van Defensie P.J.S. de Jong (KVP) zou worden gestuurd. In dit verzoekschrift deelde hij de oprichting van de VVDM mee, presenteerde hij de statuten en vroeg hij de minister om rechtspersoonlijkheid voor de vereniging. Kolonel A.H. Mohr, de commandant van het Depot Verbindingsdienst, stemde met Oosterbeeks verzoek in maar waarschuwde hem er tegelijkertijd voor de VVDM niet in een 'opruimende beweging' te laten ontaarden.²⁸ Zijn reactie toont aan dat kaderleden van de Elias Beeckmankazerne de VVDM accepteerden indien zij als belangenvereniging kleine veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht zou aanbrengen. Krijgstuchtondermijnende of opruimende activiteiten, waarvan niet kon worden voorspeld wat de impact was op de bestaanswijze of het bestaansrecht van de krijgsmacht, werden daarentegen niet getolereerd.

Het ministerie van Defensie voor het blok gezet

Ondanks de intenties van Oosterbeek om een goede verstandhouding met het ministerie van Defensie te creëren, kwam deze relatie op moeizame wijze tot stand. Het verzoekschrift van Oosterbeek voor minister De Jong lekte namelijk uit voordat het de minister bereikte. De kranten informeerden Nederland op 5 september 1966 over de oprichting van de VVDM. De *Haagsche Courant* kopte met 'Militair richt "vakbond" op'.²⁹ Ook in het *Algemeen Dagblad* stond een artikel afgedrukt met als titel: 'Soldaat sticht militaire "vakbond"'.³⁰ Hoe het mogelijk is dat deze kranten van het bestaan van de VVDM afwisten - terwijl de kazerneleiding nadrukkelijk had verboden de pers eerder te informeren dan de minister van Defensie - is op basis van de bronnen helaas niet meer te achterhalen. Misschien heeft een van de beroepsmilitairen op de Elias Beeckmankazerne of een van de VVDM-leden de pers geïnformeerd om de minister voor voldongen feiten te stellen. Wanneer de kranten al over de VVDM schreven en de samenleving hierover kon lezen, was hij misschien eerder bereid de VVDM te accepteren dan wanneer hij alleen een persoonlijk rekest ontving, zo kan de rederenering zijn geweest.

De oprichting van de VVDM kwam voor zowel de Militaire Inlichtingendienst (MID) als het ministerie van Defensie als een volslagen verrassing. Het 440e Contra Inlichtingen Detachement (CID) gaf toe dat het pas 'naar aanleiding van in de landelijke pers verschenen publicaties over een Vereniging van Dienstplichtige Militairen, welke zou zijn opgericht in de Elias Beeckmankazerne te Ede' van de VVDM had vernomen. Het detachement stelde een nader onderzoek in naar de oprichting van de vereniging.³¹ Het ministerie van Defensie moest op 5 september toegeven dat 'het nog geen bericht van of over de VVDM' had ontvangen.³² Het mi-

nisterie wilde bovendien nog niet direct commentaar leveren op de oprichting, omdat minister De Jong met vakantie was.³³

De Personeelraad - de hoogste instantie in alle zaken betreffende het militair personeel - vergaderde meteen op 5 september over de nieuwe vereniging. Het onderwerp kwam ook op 7 september in de Defensieraad aan de orde. Deze raad adviseerde de minister van Defensie in alle kwesties aangaande de opbouw en instandhouding van het militaire apparaat. In de Defensieraad hadden onder meer de staatssecretarissen, de secretaris-generaal, de voorzitter van de Personeelraad en de voorzitter van het Comité Verenigde Chefs van Staven zitting.³⁴ In laatstgenoemd comité kwamen de Chefs van Staven van landmacht, marine en luchtmacht samen om te spreken over aangelegenheden die de gehele krijgsmacht aangingen.³⁵

Beide vergaderingen laten goed zien hoe de topfunctionarissen van Defensie op de VVDM reageerden. Ze wilden de VVDM zo kort na haar oprichting om verschillende redenen niet verbieden. Ten eerste beschouwden ze de VVDM niet als een reële bedreiging voor de krijgsmachtorganisatie. Ze waren het erover eens dat moest worden afgewacht of de vereniging daadwerkelijk van de grond zou komen en 'levensvatbaar' zou blijken te zijn. Hun inschatting was dat de VVDM een stille dood zou sterven.³⁶ Krijgstuchtelijk was het volgens de voorzitter van de Personeelraad, vice-admiraal A. van Karnebeek, bovendien niet mogelijk om de VVDM alsnog te verbieden, omdat ze de krijgstucht niet ondermijnde. Het recht van vereniging en vergadering was immers vastgelegd in de grondwet.³⁷ Wel stelde de Defensieraad meteen op 7 september een commissie in die de precieze rechtspositionele, krijgstuchtelijke en juridische toedracht van de VVDM moest onderzoeken. Tot deze commissie traden vertegenwoordigers toe van het Comité Verenigde Chefs van Staven, de Directie Juridische Zaken, de Opperofficier Personeel Koninklijke Landmacht en de Personeelraad.³⁸

Een andere reden om de VVDM niet meteen te verbieden vormde de politieke constellatie van het kabinet-Cals (14 april 1965-22 november 1966), dat een coalitie vormde tussen de KVP, de ARP en de PvdA. Omdat de PvdA in de regering zat, moest het ministerie van Defensie met de wensen van deze partij rekening houden.³⁹ De Personeelraad wees op de antimilitaristische traditie van de PvdA en haar voorganger, de SDAP. De leden geloofden dat dit antimilitarisme onder de oppervlakte nog altijd een rol speelde en ertoe zou leiden dat de PvdA meer sympathie voor de opstandige dienstplichtigen zou koesteren dan voor het ministerie van Defensie.⁴⁰ Voorzitter Karnebeek sprak:

'Indien Defensie zich tegenover de plannen van de VVDM stelt is er kans op een politieke rel, terwijl bij een afwachtende houding de mogelijkheid bestaat dat van de voornemens in de praktijk weinig terecht zal komen. De Raad is van oordeel, dat interventie in dit stadium moet worden afgeraden, wel is het zaak dat de Bevelhebber [der] Landstrijdkrachten de verdere ontwikkeling nauwlettend volgt'.⁴¹

De defensietop bracht de oprichting van de VVDM bovendien in verband met de vermaatschappelijking van de krijgsmacht. Deze ontwikkeling van het naar elkaar toegroeien van

krijgsmacht en maatschappij had al in de negentiende eeuw ingezet, maar het ministerie van Defensie gebruikte de term vermaatschappelijking - net als de jongere generatie - pas sinds 1960. Het beschouwde de vermaatschappelijking als positief, omdat dit proces ervoor zorgde dat de krijgsmacht en de samenleving niet van elkaar vervreemdden. Het ministerie geloofde dat de VVDM de vermaatschappelijking van de krijgsmacht nastreefde en keurde de vereniging daarom niet af. Het ministerie zag hoe ook andere instituties, zoals de politiek, scholen en kerken, in de jaren zestig aan vermaatschappelijking blootstonden. Het geloofde dat de krijgsmacht niet aan deze algehele maatschappelijke ontwikkeling van het 'moderne leven' kon ontkomen en dat ook niet moest willen.⁴²

Tot slot vormde ook de grote media-aandacht die in de eerste helft van september rondom de oprichting van de VVDM ontstond, een reden om de VVDM niet te verbieden. Het *Algemeen Dagblad* en de *Haagsche Courant* waren niet de enige kranten die over de VVDM schreven. Van de grote, landelijke kranten volgden *De Telegraaf*, de sociaal-democratische krant *Het Vrije Volk*, *De Volkskrant*, de communistische krant *De Waarheid* en *Trouw* hun voorbeeld.⁴³ Van al deze kranten oordeelde alleen dagblad *Trouw* negatief over de oprichting van de VVDM. De krant stelde dat dienstplichtigen vanwege de militaire gezagsverhoudingen in de krijgsmacht niet als gelijkwaardige burgers konden worden gezien. Het waardeerde het initiatief tot oprichting van de VVDM, maar geloofde dat een militaire vereniging de krijgsmacht niet beter in de samenleving zou integreren. *Trouw* voorspelde dat de gemiddelde dienstplichtige geen moeite zou willen doen voor de VVDM: 'Hij ervaart de 18 maanden dat hij in dienst moet als een plicht en zal er in het algemeen niets voor voelen om ook nog een bond, met alles wat daarbij hoort, tijdens zijn diensttijd mee in stand te houden'.⁴⁴

De andere kranten waren wel positief over de oprichting van de VVDM. Ze benadrukten dat luitenant-kolonel Slager de dienstplichtigen toestemming had gegeven voor de oprichting van de VVDM en gingen er vanuit dat het ministerie van Defensie de vereniging geen strobreed in de weg zou leggen. De *Haagsche Courant* schreef bijvoorbeeld: 'Er is al overleg geweest tussen de initiatiefnemer en zijn bataljonscommandant, overste Slager. Uiteraard hebben dienstplichtigen het volste recht een dergelijke vereniging op te richten. Naar het zich laat aanzien zullen de militaire autoriteiten het plan van de soldaat uit Gouda dan ook met welwillendheid tegemoet treden'.⁴⁵ *De Telegraaf* stelde: 'Voordat de initiatiefnemer van de Bond zijn plannen lanceerde, besprak hij die met zijn commandant. Deze had geen enkel bezwaar tegen deze activiteit'.⁴⁶ De linkse en rechtse kranten waren duidelijk enthousiast over de komst van de nieuwe vereniging voor dienstplichtigen en konden zich niet voorstellen dat het ministerie van Defensie de VVDM zou verbieden.

'Repressieve tolerantie'

De balans opmakend zag het ministerie van Defensie voordelen in de oprichting van de VVDM, terwijl het tegelijkertijd weinig mogelijkheden had om de vereniging zo kort na haar oprichting te verbieden. Het ministerie had meer speelruimte in het bepalen van de manier

waarop het met de VVDM omging. Over de omgang met de kritische jongerengeneratie was binnen en buiten Nederland reeds veel nagedacht. Bekend is het begrip 'repressieve tolerantie' van de Duits-Amerikaanse filosoof en socioloog H. Marcuse. Hoewel niet geheel conform wat Marcuse eronder verstond, werd dit begrip vaak opgevat als een strategie volgens welke de staat, of een andere instantie, kleine veranderingen toestond om te voorkomen dat de heersende machtstructuren radicaal op de schop gingen. Historicus J.C. Kennedy stelt dat de Nederlandse regering de repressieve tolerantie in de jaren zestig zeer succesvol toepaste. De autoriteiten leerden te glimlachen naar de jongere generatie die het establishment bekritiseerde en lieten zich door haar niet uit balans brengen. Als gevolg kwamen de maatschappelijke veranderingen binnen Nederland zonder geweld en grote spanningen tot stand.⁴⁷

Ook de omgang van het ministerie van Defensie met de VVDM kan als 'repressieve tolerantie' worden aangeduid. Het ministerie koos in 1966, toen de VVDM werd opgericht, voor een reactief gedoogbeleid ten aanzien van de kritische dienstplichtigen. Dat bleek uit het feit dat het ministerie met de oprichting van de VVDM instemde. De Personeelraad en de Defensieraad hoopten dat het toestaan van één organisatie voorkwam dat er nog een, misschien zelfs radicalere, organisatie ontstond die de krijgsmacht heftiger zou bekritisieren. Ze geloofden bovendien dat ze de VVDM voor hun eigen doelen konden inzetten alvorens de organisatie zichzelf zou ontbinden. De VVDM kon een contactorgaan vormen tussen de dienstplichtigen en het ministerie. Het ministerie werd door de VVDM permanent op de hoogte gebracht van de wensen van de dienstplichtigen, terwijl de vereniging de onrust onder de dienstplichtigen kon kanaliseren.⁴⁸ Jaren na de oprichting van de VVDM, in 1973, is de kern van dit reactieve gedoogbeleid mooi verwoord door een lid van deze vereniging:

'Voor de legerleiding ontstond de mogelijkheid door middel van een nationale soldatenvereniging vat te krijgen op de toenemende onrust onder de soldaten, waarvan de eerste tekenen aan het eind van de jaren zestig zichtbaar werden. Zolang het protest tot uiting zou komen via de kanalen van organisatie, was de legerleiding door regelmatig overleg vroegtijdig op de hoogte van konfliktsituaties en kon zij de voor haar meest gunstige wending aan de zaak geven. Daarnaast zorgen kleine concessies ervoor, dat de schijn opgehouden wordt, dat de VVDM tamelijk veel invloed uit kon oefenen, waardoor de kans op acties buiten de VVDM om tot een minimum gereduceerd werd. Andere organisaties met een meer radikaal karakter zouden bijzonder weinig wind in de zeilen krijgen'.⁴⁹

Er was in 1966 een tweede manier waarop het ministerie liet zien de VVDM te gedogen. Dit was het bewust creëren van een zeer positief beeld van de vereniging. Toen minister De Jong op 10 september weer van vakantie terugkeerde, trad hij meteen naar buiten om in het *Algemeen Dagblad* een eerste defensiestandpunt over de VVDM te verkondigen. Zijn standpunt kwam volgens deze krant op het volgende neer: 'Hij waardeert het initiatief en zal met belangstelling de ontwikkeling van de vereniging volgen'.⁵⁰ Toen PvdA-kamerlid E.R. Wieldraayer

De Jong tijdens het begrotingsdebat voor het jaar 1967 vroeg wat zijn positieve instelling ten aanzien van de VVDM voor zijn beleid betekende, herhaalde De Jong dat hij de VVDM verwelkomde en haar ontwikkeling afwachtte.⁵¹

In feite beoogde De Jong met zijn positieve benadering te bewerkstelligen dat de VVDM zich dusdanig door het ministerie gesteund zou voelen, dat het overleg en geen acties zou voeren om haar eisen ingewilligd te krijgen. De publieke uitspraken van De Jong stonden namelijk in schril contrast met de inhoud van een gesprek dat hij voerde met L. de Block (KVP), de staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat, wiens zoon actief was in het bestuur van de VVDM. Tegen hem zei De Jong namelijk dat hij bang was voor het ontstaan van 'provocatoire toestanden' binnen de krijgsmacht.⁵² Hij hield er met andere woorden rekening mee dat de VVDM zou kunnen radicaliseren. Achter de schermen droeg De Jong de Opperofficier Personeel Koninklijke Landmacht, generaal-majoor T.J. de Geus, op de commandanten die de VVDM tegenwerkten op officieuze wijze bij zich te ontbieden. In een vertrouwelijk gesprek moest hun duidelijk worden gemaakt dat hun handelwijze onverstandig was en een negatieve weerslag kon hebben op de ontwikkeling van de VVDM.⁵³

De Jong deed tegelijkertijd naar buiten toe concessies aan de kritische dienstplichtigen en ook dat toonde aan dat hij hen gedoogde. De minister greep niet in toen de vereniging in september en oktober afdelingen in Ede, Ermelo, De Wittenberg, Den Haag-Ypenburg en Arnhem oprichtte.⁵⁴ Hij gaf de VVDM bovendien gelijke rechten als de verenigingen van het militaire beroeps- en reservepersoneel. Ze mocht buiten de militaire diensturen propaganda maken en leden werven.⁵⁵ Op 1 januari 1967 stemde De Jong in met de totstandkoming van een wedde voor dienstplichtigen. Vanaf dat moment kregen de dienstplichtigen maandelijks 105 gulden, waarvan het ministerie 93 gulden inhield voor huisvesting en voeding.⁵⁶ De VVDM had haar eerste successen behaald. Het ministerie van Defensie had op instigatie van de vereniging enkele veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht aangebracht.

Een punt waarop De Jong weigerde concessies te doen betrof een mogelijke samenwerking tussen de VVDM en de vakbeweging. Hij liet de VVDM weten dat de vereniging niet op Koninklijke goedkeuring⁵⁷ kon rekenen, indien ze met de vakbeweging zou samenwerken. Deze samenwerking was volgens De Jong om meerdere redenen nadelig. Allereerst was het mogelijk dat veel leden van de vakbeweging zich bij de VVDM zouden aansluiten. De VVDM zou hierdoor groter worden, waardoor het voor het ministerie van Defensie onoverzichtelijker werd wie lid was van de vereniging en welke eisen de leden stelden. Ten tweede zou de VVDM in het geval van een samenwerking met de vakbeweging een andere positie innemen dan de andere militaire verenigingen, die niet aangesloten waren bij het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) of het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV). De VVDM zou hierdoor haar onafhankelijkheid verliezen, met als gevolg dat het ministerie de vereniging minder goed zou kunnen controleren.⁵⁸ De Jong vreesde bovendien dat de VVDM, indien ze zich te veel met de vakbeweging inliet, sneller zou gaan staken om haar doelen te bereiken.⁵⁹ Stakingen, die binnen de burgermaatschappij werden

getolereerd, waren in de krijgsmacht verboden. De krijgsmacht moest altijd volledig inzetbaar zijn, omdat niet van tevoren kon worden voorspeld wanneer haar inzet nodig was.

Uit de omgang van minister De Jong met de VVDM blijkt dat hij weliswaar enkele concessies wilde doen, maar tegelijkertijd duidelijk aangaf waar zijn tolerantiegrens lag. De VVDM werd geaccepteerd zo lang ze als contactorgaan tussen de krijgsmacht en de samenleving in de defensiestructuur was ingebed. Alleen als de vereniging langs deze weg voorstellen formuleerde voor veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht, was De Jong bereid ze in overweging te nemen en eventueel door te voeren.

Eerste spanningen

Veel tijd om zich als minister van Defensie met de VVDM bezig te houden, kreeg De Jong echter niet. Na een kabinetswisseling trad hij aan als minister-president in het centrumrechtse kabinet-De Jong (5 april 1967-28 april 1971). Dit kabinet vormde een coalitie tussen de KVP, de ARP, de CHU en de VVD. W. den Toom (VVD) volgde De Jong op als minister van Defensie. Den Toom had carrière gemaakt als luchtmachtofficier en had zich in het centrumrechtse kabinet-Marijnen (24 juli 1963-14 april 1965) als staatssecretaris van Defensie met luchtmachtzaken bezig gehouden.⁶⁰

Als minister van Defensie werd Den Toom net als zijn voorganger met de VVDM geconfronteerd. Onder zijn bewind leek aanvankelijk continuïteit te bestaan in de omgang met de VVDM, wier ledental in april 1967 tegen de tweeduizend liep.⁶¹ Ook hij vergrootte namelijk de rechten van dienstplichtigen. Zo mochten ze voortaan om half zeven in plaats van om zes uur opstaan. Den Toom bepaalde dat er minder militaire treinen zouden gaan rijden, zodat dienstplichtigen voortaan reguliere treinen moesten nemen voor het vervoer van en naar hun kazerne. Ook schafte hij het verplichte koperpoetsen af.⁶² De secretaris van de VVDM werd vrijgesteld van militaire dienst, zodat hij zich volledig op zijn werk voor deze vereniging kon concentreren.⁶³

Onder het ministerschap van Den Toom ontstonden echter ook voor het eerst spanningen tussen het ministerie van Defensie en de VVDM. In april 1967 zou het eerste nummer van het tijdschrift van de VVDM, genaamd *Twintig*, uitkomen. De naam *Twintig* verwees naar het Duitse jongerentijdschrift *Twen*, maar ook naar de leeftijd van de gemiddelde dienstplichtige.⁶⁴ Hoewel *Twintig* een tijdschrift voor dienstplichtige militairen was, gingen de artikelen in het eerste nummer niet over het leger of de dienstplicht, maar over auto's, mode en andere niet-militaire onderwerpen. De leden van de VVDM hadden de artikelen geschreven, maar niet zelf hun advertenties uitgezocht. De advertenties die in het blad waren opgenomen, bleken politiek gekleurd te zijn. Zo was één advertentie in *Twintig* afkomstig van de PSP, in wier pacifistische partijprogramma het leger geen plaats had. Daarnaast had het tijdschrift *Gandalf* advertenties in *Twintig* geplaatst. Dit tijdschrift, onder redactie van G. Dijkhuizen, verscheen tussen 1964 en 1971. De artikelen waren satirisch en erotisch van aard en de verschillende auteurs lieten zich hierin negatief uit over de gevestigde orde.⁶⁵ In de advertentie in *Twintig* stelde *Gandalf*

'een tijdschrift voor één groot slap leger' te zijn. Het tijdschrift riep de lezers in haar advertentie op hun moraal te laten ondermijnen.⁶⁶

Het hoofdbestuur van de VVDM wist niet hoe het zich ten aanzien van deze advertenties moest opstellen. Aan de ene kant wilden de bestuursleden *Twintig* graag laten verschijnen. De VVDM concentreerde zich in 1967 op de opbouw van de eigen vereniging en het tijdschrift kon dienstplichtigen over haar bestaan informeren en overhalen om lid te worden. Nieuwe leden zouden geld in het laatje brengen, wat de opbouw van de vereniging ten goede kwam. De bestuursleden wilden *Twintig* bovendien laten verschijnen omdat de uitgever zich niet bereid toonde de advertenties kosteloos te vervangen. Aan de andere kant betwijfelde de VVDM op het wel zo'n goed idee was de publicatie van *Twintig* doorgang te laten vinden. De vereniging realiseerde zich dat de advertenties op weinig sympathie van het ministerie van Defensie zouden kunnen rekenen.⁶⁷ De PSP en *Gandalf* trokken het bestaansrecht van de krijgsmacht namelijk regelrecht in twijfel. De VVDM vreesde dat haar faciliteiten van het ministerie gevaar liepen, indien ze als vereniging in verband werd gebracht met antimilitaristische advertenties.

Het hoofdbestuur besloot met het ministerie van Defensie te overleggen. De leden richtten zich tot hoofdambtenaar A.B. Muiderman, die het contact tussen het ministerie en de VVDM regelde. Muiderman distantieerde zich van de advertenties. Hij probeerde de VVDM ervan te overtuigen dat zij een negatieve invloed op haar ontwikkeling zouden hebben. Volgens hem zou de VVDM binnen het leger op de antimilitaristische advertenties worden afgerekend en hierdoor veel goodwill verliezen. Muiderman dacht hierbij aan 'diverse militaire commandanten, alsmede aan de leden van de vereniging, aan degenen, die men als lid zou willen werven en aan de ouders van de dienstplichtigen'. Hij stemde in met de oplossing die het VVDM-bestuur had aangedragen, namelijk de productie van een inlegvel waarin het zich van de advertenties distantieerde.⁶⁸ Beide partijen kwamen overeen dat het eerste nummer van *Twintig* begin mei zou verschijnen.

Hoewel de affaire rond *Twintig* voor zowel Den Toom als de VVDM op aanvaardbare wijze werd opgelost, kreeg ze nog een staartje. De affaire vormde voor het *Dagblad van het Oosten* en de PSP namelijk aanleiding om zich in de discussie over de vermaatschappelijking van de krijgsmacht te mengen. Het *Dagblad van het Oosten* mat de 'eerste barst' in de verstandhouding tussen Den Toom en de VVDM breed uit en vermeldde zelfs, onterecht, dat Den Toom had overwogen de gehele oplage van *Twintig* te vernietigen. Tweede Kamerlid voor de PSP O.M. Boetes vroeg minister Den Toom naar aanleiding van het artikel in het *Dagblad van het Oosten* of deze berichtgeving juist was. Den Toom deelde Boetes mee dat er in goed overleg een oplossing was gevonden, omdat er 'voor gevallen als het onderhevige' geen concrete instructies bestonden. Hij achtte het evenmin mogelijk zulke instructies vast te stellen. Het vernietigen van de gehele oplage was nooit ter sprake gekomen. Het ministerie van Defensie had evenmin overwogen de VVDM voor de extra kosten, waar ze zich vanwege de verwaardiging van de inlegvellen voor zag gesteld, te compenseren.⁶⁹

Den Toom zag in de affaire rond *Twintig* geen aanleiding om zich ten aanzien van de VVDM minder gedogend op te stellen. De vereniging had de advertenties immers niet zelf uit-

gezocht en zich van de inhoud daarvan gedistantieerd. De VVDM kreeg op 6 juni 1967 haar Koninklijke goedkeuring. De statuten van de VVDM vermeldten als officiële doel het verbeteren en garanderen van de positie van dienstplichtigen. De vereniging fungeerde bovendien als contactorgaan tussen de militaire en de burgerlijke autoriteiten. Ook trachtte ze een goede samenwerking tussen de krijgsmacht en de samenleving te bevorderen. De VVDM zou deze doelen conform de krijgstucht door middel van overleg, voorlichting en samenwerking nastreven. Elke dienstplichtige kon lid worden van de vereniging, die op 23 juni 1967 in Ede haar eerste Algemene Ledenvergadering hield. Veertien van de inmiddels eenentwintig afdelingen waren daarbij present. Zij vertegenwoordigden de in totaal 3.250 leden.⁷⁰

De affaire rond de advertenties in *Twintig* leerde het ministerie van Defensie een belangrijke les. De bewindslieden waren zich er voor het eerst van bewust dat de grens tussen belangenbehartiging en krijgstuchtondermijning - namelijk de publicatie van advertenties waarin de krijgsmacht werd bekritiseerd - dun was. Het Comité Verenigde Chefs van Staven, de Personeelraad en de Defensieraad besteedden daarom in hun vergaderingen in oktober en november 1967 veel aandacht aan het thema 'verboden geschriften'. De Politieke Raad - het hoogste adviserende en besluitvormende orgaan binnen het ministerie van Defensie, waarin de Chef Generale Staf wekelijks verantwoordelijkheid aflegde over de uitvoering van zijn beleid - schafte in oktober de lijst met verboden literatuur af.⁷¹ De aandacht van het ministerie van Defensie verlegde zich van het bezit naar de verspreiding van verboden geschriften. Den Toom vaardigde op 21 december 1967 een Ministeriële Beschikking uit met een verbod op de verspreiding van gezagsondermijnende geschriften. Het was de militair conform deze beschikking niet toegestaan binnen de militaire inrichtingen meer dan één exemplaar van hetzelfde geschrift in zijn bezit te hebben en dit geschrift te verspreiden. Gebeurde dat wel, dan werden 'de krijgstucht of het belang der krijgsmacht' geschaad. Den Toom richtte op 21 december 1967 ook een 'Lectuurcommissie' op, die hem moest adviseren welke geschriften de krijgstucht of de krijgsmacht ondermijnden.⁷² Den Toom benoemde G.H.J.M. Peijnenburg tot voorzitter van de Lectuurcommissie.⁷³

Met de komst van de Lectuurcommissie werd de oprichtingsfase van de VVDM afgesloten. De krijgsmacht beschikte over de eerste belangenvereniging voor dienstplichtigen die het militaire apparaat van binnenuit bekritiseerde. Nog niet eerder hadden dienstplichtigen hun positie als staatsburger en het belang van democratische rechten binnen de krijgsmacht zo sterk benadrukt. De kaderleden binnen de Elias Beeckmankazerne, die als eerste met de VVDM werden geconfronteerd, en het ministerie van Defensie moesten een standpunt ten aanzien van de nieuwe vereniging innemen. Beide beschouwden de VVDM kort na haar oprichting niet als een gevaar voor de legitimiteit van de krijgsmacht. Ze brachten de oprichting van de VVDM in verband met de maatschappelijke omwentelingen in de jaren zestig en de altijd bestaande spanningen tussen de krijgsmacht en de maatschappij. De ministers De Jong en Den Toom toonden zich bereid de VVDM tegemoet te komen en brachten kleine veranderingen aan in de bestaanswijze van de krijgsmacht. Deze concessies moesten ervoor zorgen dat de VVDM niet

radicaliseerde, want, zo bleek al snel, belangenbehartiging en krijgstuichtondermijning konden door de activiteiten van de dienstplichtigen in elkaars verlengde komen te liggen.

De oprichting van de Bond voor Dienstweigeraars

Terwijl de VVDM werd opgericht, zaten ook de dienstweigeraars niet stil. Zij verenigden zich in 1967 in de Bond voor Dienstweigeraars. Vanaf dat moment was de kritiek op de krijgsmacht niet langer alleen afkomstig van dienstplichtigen die voor 'hun nummer opkwamen'. De oprichting van de BvD liet zien dat het gedoogbeleid dat het ministerie van Defensie ten aanzien van de dienstplichtigen toepaste, met als doel het kanaliseren van de protesten tegen de krijgsmacht, niet had kunnen voorkomen dat er een tweede protestorganisatie van dienstweigeraars tot stand kwam. Het ministerie moest nu bepalen wat de impact van deze tweede organisatie was op de legitimiteit van de krijgsmacht en hoe het deze organisatie moest bejegenen.

De dienstweigerprocedure

Om te begrijpen in welke positie de dienstweigeraars zich eind jaren zestig bevonden en waarom zij hun eisen formuleerden, moet allereerst aandacht worden besteed aan de dienstweigerprocedure en het dienstweigeren als maatschappelijk verschijnsel. Jongeren die de dienstplichtige leeftijd bereikten maar niet in militaire dienst wilden, konden deze al sinds 1924 met een beroep op de zogenaamde 'Dienstweigerwet' weigeren.⁷⁴ De Dienstweigerwet werd op 27 september 1962 vervangen door de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, die op 1 december 1964 in werking trad.⁷⁵ Artikel twee van deze wet legde vast welke bezwaren van dienstweigeraars voor erkenning in aanmerking kwamen: 'Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de vervulling van de militaire dienst van hem, wiens godsdienstige of zedelijke overtuiging hem deelneming aan elk oorlogsgeweld verbiedt'. De bezwaren konden zich richten 'tegen de vervulling van de militaire dienst bepaaldelijk gericht op strijd met de wapenen' of 'tegen de vervulling van militaire dienst van welke aard ook'.⁷⁶

Een dienstplichtige die als 'dienstweigeraar' erkend wilde worden, moest een procedure doorlopen die ongeveer twee jaar duurde. Hij liet de minister van Defensie voorafgaand of tijdens zijn militaire dienst in een brief weten een beroep op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst te willen doen. Zijn motief voor dienstweigeren moest uitvoerig schriftelijk worden toegelicht. Deze toelichting werd gelezen door de Commissie van Advies, die uit minimaal zestien leden van verschillende levensbeschouwelijke richtingen bestond. Zij werden door de Raad van State benoemd. De dienstweigeraar moest zijn motief ook in een gesprek met de Commissie van Advies en bij een psychiater toelichten. Van iedereen die een beroep deed op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, werd bovendien een sociaal voorlichtingsrapport opgesteld. De Commissie van Advies bepaalde op grond van al haar gegevens of de bezwaren inderdaad onoverkomelijk waren en binnen de Wet gewetensbezwaren militaire dienst pasten. De com-

missie adviseerde de minister vervolgens om wel of niet tot erkenning over te gaan. Op grond van dit advies bepaalde de minister of hij de dienstplichtige als dienstweigeraar erkende.⁷⁷

Dienstplichtigen wier verzoek om erkenning werd afgewezen konden tegen deze beslissing in beroep gaan bij de Raad van State. De beroepsgronden waarop een eventuele heroverweging kon plaatsvinden waren een verkeerde toepassing of zelfs schending van de wet, een onjuist of gebrekkig uitgevoerd onderzoek naar de gewetensbezwaren, onvoldoende toelichting op de afwijzing of het ten onrechte afwijken van het advies dat de Commissie van Advies de minister van Defensie had gegeven. Erkende dienstweigeraars moesten een vervangende dienst in een civiel tewerkstellingsobject verrichten, waartoe psychiatrische inrichtingen en andere zorginstellingen maar ook de Staatsdrukkerij in Den Haag behoorden. De vervangende dienst duurde langer dan de normale eerste oefening. De idee hierachter was dat ook de totale opkomstperiode van normale dienstplichtigen door bijvoorbeeld herhalingsoefeningen langer duurde dan hun eerste oefening. Daarbij moet echter worden aangetekend dat veel dienstplichtigen niet voor herhalingsoefeningen werden opgeroepen.⁷⁸ Voor de dienstweigeraars was dit verschil in diensttijd een potentieel punt van ontevredenheid.

Dienstweigering in de jaren zestig

Het dienstweigeren was in de jaren zestig reeds een bekend verschijnsel, maar werd vanaf het midden van dit decennium geleidelijk iets populairder. Het jaarlijks aantal dienstweigeraars lag in de jaren vijftig en in de eerste helft van de jaren zestig tussen de 150 en 200, waarvan er zo'n 100 tot 150 conform de Wet gewetensbezwaren militaire dienst werden erkend. In 1965 deden 242 dienstplichtigen een beroep op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, waarvan er 157 hun vervangende dienst mochten vervullen. In 1966 waren er 388 nieuwe verzoeken, waarvan er 266 werden goedgekeurd. Een jaar later steeg het aantal dienstweigeraars naar 523, van wie er 224 conform de Wet gewetensbezwaren militaire dienst werden erkend. Hoewel deze aantallen absoluut gezien sterk stegen, was het aantal dienstweigeraars ten opzichte van het aantal voor de dienstplicht ingeschreven mannen nog altijd verwaarloosbaar. In 1966 en 1967 weigerde minder dan één procent zijn dienstplicht te vervullen.⁷⁹

Internationale ontwikkelingen beïnvloedden de toename van het aantal dienstweigeraars. In 1946 had zich in Vietnam een conflict ontsponnen tussen kolonisator Frankrijk en de Vietminh, een samenwerkingsverband van verschillende verzetsbewegingen die tegen Frankrijk streden. De communist Ho Chi Minh voerde de leiding over de Vietminh en riep de Democratische Republiek Vietnam uit. B. Dai, de laatste Vietnamese keizer, gaf leiding aan de kapitalistische Staat van Vietnam. De Vietnam-oorlog veranderde onder invloed van het communistisch worden van China in 1949 en het uitbreken van de Korea-oorlog in 1950 van een dekolonisatieconflict in een strijd tussen kapitalisme en communisme. Frankrijk en de Verenigde Staten steunden de Staat van Vietnam en de Sovjet-Unie de Democratische Republiek Vietnam.⁸⁰

Het voorjaar van 1965 was een belangrijk moment in de Vietnam-oorlog. De Amerikaanse president L.B. Johnson besloot toen namelijk op militaire wijze in Vietnam te interveni-

eren. Hij stuurde grondtroepen en begon luchtbombardementen die tot 1968 aanhielden.⁸¹ Het geweld dat de Verenigde Staten tegen Noord-Vietnam toepasten drong via de televisie en de kranten de Nederlandse huiskamers binnen. De toch al kritische jongeren verzetten zich tegen de Amerikaanse interventie. Ze vroegen zich bovendien af of ze wel wilden behoren tot de Nederlandse krijgsmacht, die door de NAVO met de Verenigde Staten was verbonden. Hun anti-Amerikaanse sentiment contrasteerde sterk met het Atlanticisme van de Nederlandse regering in haar buitenlandse politiek.⁸² De jongeren vroegen zich ook meer in het algemeen af of oorlog wel een rechtmatig middel was om conflicten te beslechten.⁸³

In het bewustwordingsproces van de jongere generatie speelde ook de détente een rol. Van groot belang voor het ontstaan hiervan was de *Wandel durch Annäherung*. Burgemeester van Berlijn W. Brandt en zijn woordvoerder in de senaat, E.K. Bahr, beoogden de betrekkingen met de Sovjet-Unie, Polen en de DDR te verbeteren door zelf toenadering te zoeken tot deze staten. Brandt zette zich vanaf 1966 als minister van Buitenlandse Zaken voor de *Wandel durch Annäherung* in.⁸⁴ Ook de totstandkoming van het zogenaamde Harmel-rapport liet zien dat de ontspanningsfase tussen Oost en West zich aandiende. De Belgische minister van Buitenlandse Zaken P.C.J.M. Harmel schreef in dit rapport over de toekomstige rol van de NAVO. Hij concludeerde dat de NAVO door het aangaan van diplomatieke betrekkingen met het Oosten moest bijdragen aan de totstandkoming van de ontspanning tussen Oost en West. Tot er echter concrete akkoorden over wapenreducties waren getekend moest het bondgenootschap tegelijkertijd haar defensie-inspanning verder opvoeren. De NAVO-raad aanvaardde het Harmel-rapport in december 1967.⁸⁵

Terwijl de détente zich vanaf het einde van de jaren zestig langzaam aftekende en het Westen de nadruk legde op ontspanningspolitiek, ging een groep jongeren de krijgsmacht en de NAVO met een kritischer blik bekijken. Anders dan hun ouders, die de Tweede Wereldoorlog en de Duitse bezetting hadden meegemaakt en de krijgsmacht op grond daarvan als een 'noodzakelijk kwaad' beschouwden, waren deze jonge mensen opgegroeid in vrede. Ze vroegen zich af of de Sovjet-Unie wel echt een dreiging vormde en zelfs of de krijgsmacht en de NAVO noodzakelijk waren.⁸⁶

Niet alleen de internationale maar ook politieke ontwikkelingen in Nederland, lieten de jongere generatie over vrede en veiligheid nadenken. Een grote steen in de vijver was het manifest van Nieuw Links uit 1967, genaamd *Tien over rood*. De progressieve stroming binnen de PvdA wilde zowel Noord-Vietnam als de DDR als staat erkennen. De PvdA moest het initiatief nemen om samen met het Warschaupact een veiligheidsconferentie te organiseren. *Tien over rood* vermeldde ook specifieke eisen ten aanzien van de Nederlandse krijgsmacht en de NAVO. De leden pleitten voor een verlaging van het defensiebudget, nu de internationale ontspanning had aangetoond dat de krijgsmacht misschien helemaal niet tegen de Sovjet-Unie zou moeten worden ingezet. Nieuw Links wilde de NAVO niet langer gebruiken om de polarisatie tussen Oost en West groter te maken, maar om het klimaat tussen beide machtsblokken te verbeteren. Portugal, dat al sinds 1926 een dictatoriale staat was, moest van Nieuw Links uit de

NAVO treden. Spanje mocht als dictatoriaal land onder generaal F.P.H.T. Franco niet eens lid worden van het bondgenootschap.⁸⁷

De kerkelijke vredesorganisaties Pax Christi en het IKV, tot slot, speelden eveneens een rol in de bewustwording van de Nederlandse jongeren ten aanzien van het vraagstuk van oorlog en vrede. Het IKV werd op 23 december 1966 opgericht vanuit zeven verschillende kerken, waaronder de Gereformeerde Kerk Nederland en de Nederlandse Hervormde Kerk. Het stelde zich ten doel kerkelijk leiders over het vredesvraagstuk te adviseren. Het IKV organiseerde elk jaar in september een Vredesweek, waarin het beraad een thema met betrekking tot oorlog en vrede uitlichtte.⁸⁸ De kritische jongeren waren op de hoogte van de standpunten van het IKV en werden hier door geïnspireerd.

Pax Christi werd vanaf 1964 door kardinaal B.J. Alfrink aangevoerd. Onder zijn voorzitterschap werd de van oorsprong katholieke vredesorganisatie tussen 1965 en 1977 een vernieuwingsbeweging die een voorhoedepositie binnen de Rooms-katholieke kerk wilde veroveren. Pax Christi richtte zijn aandacht meer op maatschappelijke en politieke kwesties. Door de samenleving bewuster te maken van vredesvraagstukken wilde het meer pressie gaan uitoefenen op de politiek. Met dit doel voor ogen bracht Pax Christi in 1965 het rapport *Met Pacem in Terris onderweg* uit. Dit rapport vormde een reactie op het kernwapenrapport van de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk uit 1962 - waarin zij zich met een 'neen' tegen kernwapens uitsprak - en de pauselijke encycliciek *Pacem in Terris* uit 1963 - waarin paus Johannes Paulus XXIII stelde dat conflicten niet met wapens moesten worden beslecht. Pax Christi spoorde in zijn rapport jongeren aan zich te bezinnen op het thema oorlog en vrede.⁸⁹

'Overtrokken eisen van zeer negatief ingestelde lieden'

De versterkte interesse en bewustwording van een groep Nederlandse jongeren inzake het thema vrede en veiligheid leidde tot een toename van het aantal dienstweigeraars. In 1967 bleek dat dit versterkte bewustzijn niet alleen tot uiting kwam in individuele dienstweigering. Net als de dienstplichtigen een jaar eerder had ook een groepje dienstweigeraars uit Kamp Vledder in Drenthe de behoefte om zich te verenigen. Kamp Vledder was een van de tewerkstellingsobjecten voor dienstweigeraars en stond tevens bekend als 'strafkamp'. Naar Kamp Vledder werden namelijk dienstweigeraars gestuurd die in andere tewerkstellingsobjecten problemen hadden veroorzaakt. Door hun dienstweigering lieten de dienstweigeraars uit Kamp Vledder het ministerie van Defensie zien de dienstplicht niet als onderdeel van hun burgerschap te beschouwen en het bestaansrecht van de krijgsmacht niet te erkennen. Gedurende 1967 richtte hun kritiek zich echter niet zozeer op het bestaan van de krijgsmacht of het militarisme, maar veel meer op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, die de vorm en inhoud van hun vervangende dienst vastlegde. In feite pleitten zij - net als de dienstplichtigen binnen de VVDM - meer voor een vergroting van hun democratische rechten en vrijheden als dienstweigeraars, dan dat zij hun visie op vrede en veiligheid tentoonspreidden.

Dat bleek uit de brief die 21 dienstweigeraars in Kamp Vledder op 22 februari 1967 aan de ministerraad en de Tweede Kamer stuurden en waarin ze hun eisen voorlegden. Ze vroegen onder meer om afschaffing van het sociaal rapport en het psychiatrisch onderzoek tijdens de dienstweigerprocedure. Verder zou de tewerkstellingsperiode moeten worden teruggebracht en het werk dat de dienstweigeraars in deze periode verrichtten bij hun intellectuele capaciteiten moeten aansluiten. De 21 dienstweigeraars pleitten daarnaast voor meer vakantiedagen en wensten dat zij niet meer onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van Defensie zouden vallen. Op die manier zou dit stukje binding met het militarisme wegvallen. De dienstweigeraars wens-ten bovendien dat het verbod om naar het communistische Oost-Europa te reizen zou worden opgeheven.⁹⁰

Staatssecretaris Peijnenburg beantwoordde de brief uit Kamp Vledder niet, maar zocht wel contact met de directeur van Kamp Vledder, B.J. Ras. Hij deelde hem mee dat hij geen noodzaak zag de eisen van de dienstweigeraars in te willigen. Peijnenburg stond nog steeds geheel achter de inhoud van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst.⁹¹ Ook Den Toom reageerde laconiek op de eisen van de dienstweigeraars en was niet bereid ze in te willigen.⁹² De minister was het niet alleen oneens met de standpunten van de dienstweigeraars, hij zag tevens niet in waarom hij zich zou inzetten voor mensen die de krijgsmacht haar bestaansrecht ontnamen.

De dienstweigeraars lieten zich niet uit het veld slaan door dit gebrek aan interesse binnen het ministerie van Defensie. Op 24 juli 1967 opperden ze tijdens het kappen van bomen in het bos bij Paterswolde het idee om zich te verenigen. Dienstweigeraar A. Kamphuis zei daarover: 'Tijdens een rustpauze kwam het gesprek op de kleine en grote strubbelingen in het kamp. Nog diezelfde avond hebben we in het kamp een bijeenkomst belegd om over deze zaken te praten. Toen werd er besloten de bond op te richten en 26 [van de 35 in het kamp tewerkgestelde dienstweigeraars] van ons gaven zich meteen op als lid'.⁹³ De oprichting van de Bond voor Dienstweigeraars (BvD) was op 26 juli 1967 een feit. Zijn leiders waren Kamphuis, E. Verhaar, G. Ackermans en T. de Nijs.⁹⁴ De BvD ging al snel door het leven als 'de witte BVD'. Deze naam was door legerpredikant H.J. Diekerhof bedacht. Hij wilde hiermee aangeven dat dienstweigeraars ook voor vredesdoeleinden konden worden ingezet. Deze naam moest de Bond voor Dienstweigeraars bovendien van de Binnenlandse Veiligheidsdienst onderscheiden, die met dezelfde letters werd afgekort.⁹⁵

De bezwaren van de BvD richtten zich opnieuw op de reeds in zijn brief van 22 februari genoemde omstandigheden waaronder dienstweigeraars hun vervangende dienst moesten vervullen. De dienstweigeraars pleitten nu tevens voor meer soldij en eisten dat de onpopulaire naam van Kamp Vledder in 'Kamp voor Erkende Gewetensbezwaarden Militaire Dienst' zou worden gewijzigd. De belangrijkste nieuwe eis betrof echter het recht om vanwege 'politieke redenen' dienst te weigeren. De BvD wenste dat jongeren met bezwaren tegen bijvoorbeeld het veiligheids- en defensiebeleid of de Nederlandse deelname aan de NAVO ook als dienstweigeraar konden worden erkend.⁹⁶ De dienstweigeraars beschouwden het als hun democratisch

recht om niet alleen vanuit ethische of religieuze, maar ook vanwege politieke bezwaren de militaire dienst te weigeren.

De BvD stelde in juli 1967 statuten en een reglement op. Hierin werden de doelstellingen van de bond omschreven als 'het bevorderen van het dienstweigeren' en 'het bevorderen van een redelijke rechtspositie van de dienstweigeraar'. Iedereen die zijn 'medewerking aan het militaire apparaat' had opgezegd en 'de consequenties daarvan aan den lijve ondervonden had' kon lid worden van de BvD. Sympathisanten van de bond waren mensen die het met de doelstellingen van de BvD eens waren en jaarlijks een minimumbedrag aan de bond betaalden.⁹⁷ De BvD stelde op 5 oktober 1967 zijn eerste bestuur samen.⁹⁸

De directeur van Kamp Vledder deed niets om de oprichting van de BvD te voorkomen. Zijn gemakkelijke houding herinnert aan de tolerante beroepsmilitairen op de Elias Beeckmankazerne, die de oprichting van de VVDM mogelijk maakten. Kampdirecteur Ras vond de oprichting van de BvD 'logisch'. Hij zei: 'Iedereen is vertegenwoordigd in een bond. Zij hebben groot gelijk dat ze wensen uiten en op zichzelf vind ik dat een loffelijk streven'. Voor de directeur was de verenigingsdrang van de dienstweigerars en de oprichting van de BvD niets bijzonders, nu anderen zich in de jaren zestig ook in organisaties verenigden, bijvoorbeeld in de VVDM. Hij beschouwde de BvD als een kind van zijn tijd. Wel was hij sceptisch over het mogelijke succes van de bond. De initiatiefnemers waren volgens hem niet de gemakkelijksten en waren vrij kritisch. De directeur wachtte af hoe de BvD zich zou ontwikkelen en wilde zich er verder niet mee bemoeien.⁹⁹

De oprichting van de BvD liet het ministerie van Defensie zien dat het gedoogbeleid ten aanzien van de VVDM de oprichting van een tweede kritische organisatie, bestaande uit dienstweigerars, niet had kunnen voorkomen. Het ministerie had gehoopt dat de VVDM de onrust onder jongeren ten aanzien van de krijgsmacht volledig kon kanaliseren, maar deze hoop bleek nu ijdel. Toch blijkt uit de archieven dat het ministerie van Defensie zich door de oprichting van de BvD niet geïntimideerd voelde en het de bond al helemaal niet beschouwde als een bedreiging voor de legitimiteit van de krijgsmacht of het veiligheids- en defensiebeleid. De Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel - die het militaire personeelsbeleid ontwikkelde - geloofde dat de BvD toevallig tot stand was gekomen, nadat de vier oprichters elkaar in Kamp Vledder hadden ontmoet. De BvD was niet representatief voor alle dienstweigerars, omdat maar enkele tientallen van de in totaal honderden dienstweigerars lid waren.¹⁰⁰ Wel liet deze minderheid zien dat zij er ten aanzien van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst en de vervangende dienst andere ideeën op nahielden dan het ministerie van Defensie.

Hoewel de Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel nauwelijks onder de indruk was van de BvD, ergerde zij zich wel aan de bond. De directie vond het storend dat de BvD opzettelijk de term 'dienstweigeraar' gebruikte. Volgens de directie was dit al sinds 1962 een anachronistische term. Vanaf het moment dat de Dienstweigerwet door de Wet gewetensbezwaren militaire dienst was vervangen, had het ministerie van Defensie alleen nog maar over 'gewetensbezwaarden' gesproken. Het meest ergerde de directie zich echter aan de

eisen die de bond stelde. De directie concludeerde: 'Het betreft een pakket overtrokken eisen van zeer negatief ingestelde lieden, die - gelukkig - weinig aanhang hebben. Op datum oprichting waren er slechts 19 leden. Zonde voor een ieders tijd!'.¹⁰¹ Daarmee was de kwestie voorlopig afgedaan. Het lukte de BvD niet om in contact te komen met het ministerie van Defensie en zijn eisen te bespreken.¹⁰²

Nu de BvD zich realiseerde dat de dienstweigeraars bij het ministerie van Defensie geen voet tussen de deur kregen, probeerde de bond toenadering te zoeken tot de VVDM. De VVDM was immers wel door het ministerie van Defensie erkend en de dienstplichtigen hadden reeds verbeteringen in hun leefomstandigheden kunnen doorvoeren. De BvD hoopte dat een samenwerking met de VVDM ook voor de dienstweigeraars de weg naar officiële besprekingen met het ministerie van Defensie zou effenen. De VVDM wilde de goede relatie met het ministerie van Defensie echter niet op het spel zetten door samen te werken met dienstweigeraars. De vereniging wilde hooguit met de BvD over het bereiken van gemeenschappelijke doelstellingen praten.¹⁰³

Omdat het ministerie van Defensie en de VVDM nauwelijks interesse toonden in de BvD, probeerde de bond contact te leggen met organisaties uit de bredere vredesbeweging. Deze waren niet afhankelijk van de faciliteiten van het ministerie van Defensie en waren, anders dan de VVDM, niet in de militaire structuur ingebed. De eerste landelijke actie van de BvD viel samen met de demonstratie tegen de interventie van de Verenigde Staten in Vietnam op 21 oktober 1967. Het zogenaamde 'Piet Nak-comité' had deze demonstratie georganiseerd. P.F.W. Nak stond aan het hoofd van dit comité. Deze vuilnisman, stratenmaker en CPN-lid had eerder bekendheid verworven door zijn deelname aan de Februaristaking in 1941, waarbij de Amsterdamse bevolking tegen de vervolging van Joden in opstand was gekomen. Het Piet Nak-comité was samengesteld uit journalisten, juristen, psychologen, leraren, wetenschappers, geestelijken en lokale politici van de PvdA, de KVP en de ARP.¹⁰⁴ Onder de vijftienduizend aanwezigen die op 21 oktober 1967 tegen de Vietnam-oorlog demonstreerden, bevonden zich acht leden van de BvD. Zij deelden samen zesduizend pamfletten uit.¹⁰⁵

De BvD zocht ook contact met Pax Christi en bood de organisatie aan om tijdens zijn elfde voettocht op 4 november 1967 stencils uit te delen. De bond bracht vierduizend pamfletten mee met de tekst 'Gij zult niet doden'. De actie verliep niet vlekkeloos. Eén van de leden had naar eigen zeggen van een 'Christen' klappen gekregen, omdat de man kort daarvoor in de kerk over 'ware vrede' had gehoord en vond dat de BvD dit niet nastreefde. Daarnaast nam de politie de helft van de pamfletten in beslag. De BvD betitelde de actie zelf als 'een redelijk succes'.¹⁰⁶ Toch valt niet te ontkennen dat de bond in het eerste jaar van zijn bestaan slechts met moeite voor zijn idealen kon uitkomen en zijn maatschappelijk draagvlak klein was.

Ondanks zijn geringe mate van succes in 1967 was de BvD erin geslaagd zich als tweede kritische organisatie naast de VVDM te positioneren. Door hun militaire dienst te weigeren tastten de dienstweigeraars principieel gezien het bestaansrecht van de krijgsmacht aan. In hun actieprogramma kwamen echter niet hun opvattingen over vrede en veiligheid naar voren, maar

vooral het verlangen om hun eigen leefsituatie te verbeteren en hun democratische rechten te vergroten. Dit gegeven - en het feit dat het zich om een kleine groep dienstweigeraars handelde - zorgde ervoor dat het ministerie van Defensie de BvD niet beschouwde als een bedreiging voor het bestaansrecht van de krijgsmacht. Veel meer zag het de bond als een kleine, onbelangrijke organisatie die de idealen van de jaren zestig uitdroeg.

Het 'toegroeien naar een crisissituatie'

Het perspectief van het ministerie van Defensie op de kritische dienstplichtigen en dienstweigeraars veranderde gedurende 1968 als gevolg van ontwikkelingen binnen de VVDM en de BvD. De VVDM groeide en dienstplichtigen publiceerden meer krijgsmachtkritische artikelen. De dienstweigeraars namen een steeds kritischer houding aan ten opzichte van de krijgsmacht en de NAVO. Door deze ontwikkelingen realiseerde het ministerie van Defensie zich dat de opkomst van een kritische generatie van dienstplichtigen en dienstweigeraars misschien een groter gevaar vormde voor de bestaanswijze en het bestaansrecht van de krijgsmacht dan het tot op dat moment had aangenomen.

'Negativisme' in de krijgsmacht

De Legerraad was de eerste instantie tot wie dit besef in 1968 doordrong. Deze raad coördineerde de werkzaamheden van de hoogste legerleiding en adviseerde de minister van Defensie met betrekking tot de hoofdlijnen van zijn beleid. In 1968 hadden behalve de minister onder meer de staatssecretaris voor de landmacht, de Inspecteur-Generaal van de Koninklijke Landmacht, de Chef Generale Staf/Bevelhebber der Landstrijdkrachten¹⁰⁷, de Opperofficier Personeel Koninklijke Landmacht en het hoofd van de Legervoorlichtingsdienst zitting in de Legerraad.¹⁰⁸ Deze raad besprak tijdens meerdere vergaderingen de houding die de VVDM aannam. De aanleiding daarvoor vormde een belangrijke ontwikkeling binnen de VVDM, namelijk haar eerste bestuurswisseling. Voorzitter Oosterbeek, wiens diensttijd erop zat, was opgevolgd door M. Aalders. Doordat de bestuur van de VVDM steeds zolang in functie bleef als de diensttijd van de leden duurde, werd het ministerie van Defensie elke 18 maanden weer met nieuwe bestuursleden geconfronteerd. Zij gaven hun eigen draai aan de strijd om de vermaatschappelijking en democratisering van de krijgsmacht.

Zo ook aan het begin van 1968, toen de Legerraad vaststelde dat de VVDM zich niet langer beperkte tot overleg en voorlichting, maar zich ook steeds meer bezighield met 'moreels- en gezagsondermijnende activiteiten'. De raad vond dit een probleem, omdat deze activiteiten erop waren gericht dienstplichtigen een kritische en negatieve houding aan te kweken. Zij tastten sneller de krijgstucht aan dan hun tevreden en loyale collega's. Cijfers over de groei van de VVDM lieten zien dat het aantal ontevreden dienstplichtigen toenam. Op 1 januari 1968 telde de vereniging ruim zeventuizend leden.¹⁰⁹ Wanneer deze dienstplichtigen allemaal de militaire regels overtraden kon het functioneren en daarmee de inzetbaarheid van de krijgsmacht

in het geding komen.¹¹⁰ De inzetbaarheid van de krijgsmacht was de mate waarin zij in staat was om zich tegen de Sovjet-dreiging te weren. In de jaren zestig beschouwde het ministerie van Defensie het op peil houden van deze inzetbaarheid van het grootste belang. Kwam de inzetbaarheid in het geding, dan stond volgens het ministerie ook het bestaansrecht van de krijgsmacht onder druk.

De Legerraad wees het 'normvacuüm' aan als oorzaak voor de negatieve houding van dienstplichtigen. De leden duiden deze negatieve houding aan als 'negativisme'. Anders dan de dienstplichtigen zelf - die geloofden dat de militaire en civiele normen en waarden met elkaar onverenigbaar waren - was de raad van mening dat zij de oude militaire normen niet meer accepteerden maar ook geen nieuwe normen vaststelden. De dienstplichtigen bevonden zich hierdoor in een vacuüm van normloosheid, waaruit conflicten voortvloeiden tussen de legerleiding en de dienstplichtigen.¹¹¹ Een in te stellen studiec commissie moest dit verschijnsel uitgebreid onderzoeken. Niet alleen mensen vanuit de krijgsmacht, maar ook een of meer sociologen zouden de commissie moeten versterken. De Legerraad omschreef de werkwijze van de commissie als volgt: 'De studiec commissie zal allereerst dienen na te gaan, welke de invloed van de bestaande negatieve infiltratie op de gevechtswaarde is, en na deze "inventarisatie" voorstellen tot tegenmaatregelen dienen te ontwikkelen'. De raad overwoog tevens de kritische dienstplichtigen door positiever ingestelde dienstplichtigen te vervangen. De Koninklijke Landmacht beschikte als gevolg van de naoorlogse geboortegolf vanaf 1968 over een structureel surplus aan dienstplichtigen, waardoor een selectie kon worden gemaakt.¹¹²

Volgens de Legerraad was de tweede oorzaak van het negativisme binnen de krijgsmacht de incongruentie tussen het gemiddelde opleidingsniveau van de dienstplichtigen en het niveau van het werk dat zij tijdens hun dienstitijd verrichtten. De personeelsafdeling hield bij de indeling van dienstplichtigen immers geen rekening met hun intellectuele achtergrond. De Operofficier Personeel van de Koninklijke Landmacht, luitenant-generaal C. Koster, sprak namens de raad toen hij zei: 'Dit leidt uiteraard in toenemende mate tot frustraties, die zich weer uiten in een negatieve opstelling ten opzichte van de krijgsmacht, resulterend in publicistische activiteiten, et cetera. Wij halen als het ware zelf de problemen binnen de Koninklijke Landmacht'. Het negativisme binnen de krijgsmacht kon volgens hem worden opgelost door dienstplichtigen werkzaamheden te laten verrichten die bij hun opleidingsniveau aansloten.¹¹³ De Legerraad beschouwde het negativisme binnen de krijgsmacht voor een deel als iets waar het ministerie van Defensie zelf invloed op kon uitoefenen en verandering in kon aanbrengen.¹¹⁴

De Legerraad vergaderde gedurende 1968 ook over de dienstweigeraars, nadat de leden geclassificeerde berichten en verslagen onder ogen hadden gekregen over de defensie-inspanning van de Sovjet-Unie en het Warschaupact. De voorzitter van de Legerraad, staatssecretaris van Defensie J.C.E. Haex, geloofde dat het Warschaupact aan militaire kracht won. De Sovjet-Unie vormde in zijn ogen een groot militair gevaar en de krijgsmacht was een noodzakelijk instrument om Nederland tegen een mogelijke inval van het Warschaupact te beschermen.¹¹⁵ Een groep jongeren en dienstweigeraars betwijfelde daarentegen of het leger en de NAVO nog wel moesten bestaan, nu een militaire aanval van de Sovjet-Unie als een gevolg

van de beginnende détente minder waarschijnlijk leek. Deze groep vond het niet meer vanzelfsprekend om zich voor de landsverdediging in te zetten. Haex noemde dit de mentaliteit van 'dat het allemaal niet meer hoeft'.¹¹⁶ Hij was erg bezorgd over dit negativisme onder deze groep jongeren en dienstweigeraars. Als de wil om Nederland te verdedigen verzwakte, zou het land in een conflict met de Sovjet-Unie eerder het onderspit delven. Verontrust sprak Haex over het 'toegroeien naar een crisis-situatie'.¹¹⁷

Volgens de staatssecretaris zouden de dienstweigeraars en de dienstplichtigen het negativisme ten aanzien van de krijgsmacht pas loslaten indien de Sovjet-Unie een land in het Warschaupact agressief zou bejegenen. Hij sprak hierover in juni 1968: 'De geschetste ontwikkeling zou kunnen worden doorbroken indien de tegenpartij een fout zou begaan, bijvoorbeeld door Tsjecho-Slowakije te bezetten'.¹¹⁸ Haex blikte duidelijk terug op het verleden. Toen communisten in 1948 met behulp van de Sovjet-Unie een staatsgreep pleegden in Tsjecho-Slowakije en troepen van het Warschaupact in 1956 de Hongaarse opstand bloedig neersloegen, had dit de angst voor de Sovjet-Unie binnen Nederland doen opleven.

Haex had er echter een hard hoofd in dat de Sovjet-Unie zich daadwerkelijk op het oorlogspad zou begeven. Hij zei: 'De strategie van de Sovjet-Unie zal echter zijn, alles te vermijden wat tot een versterking van het Westen aanleiding zal kunnen geven; veelmeer zullen economische middelen worden gebruikt om de Warschaupactpartners in het gareel te houden'. De Legerraad besloot daarom keer op keer te benadrukken hoe gevaarlijk het Warschaupact was.¹¹⁹ De leden hoopten dat de dienstplichtigen en de dienstweigeraars zelf hun houding verbeterden en de bestaanswijze en het bestaansrecht van de krijgsmacht niet langer ter discussie zouden stellen.

De inval van de Sovjet-Unie in Praag: een einde aan het 'negativisme'?

Haex had zijn misnoegen over het negativisme in en tegen de krijgsmacht nog nauwelijks geuit, of de Sovjet-Unie viel op 20 augustus 1968 Tsjecho-Slowakije binnen. Daarmee werd de zogenaamde 'Praagse Lente', de liberalisering die in het voorjaar van 1968 in Praag was begonnen, beëindigd. De Legerraad betoonde zich een week later bezorgd en teleurgesteld over het feit dat de regering geen militaire versterking van de eigen krijgsmacht voorstond en er van overtuigd was dat de Sovjet-Unie geen agressieve bedoelingen had. De raad vond dat de regering beter rekening kon houden met mogelijkheden in plaats van intenties.¹²⁰ Een paar maanden later besloot de NAVO dat alle krijgsmachten in het bondgenootschap een extra defensie-inspanning moesten leveren als reactie op de inval in Tsjecho-Slowakije. Het kabinet-De Jong ging vervolgens in november 1968 akkoord met een eenmalige verhoging van het defensiebudget van 225 miljoen gulden.¹²¹

De Legerraad was naar aanleiding van de inval van de Sovjet-Unie in Tsjecho-Slowakije niet alleen teleurgesteld in de regering. De leden waren tevens onthutst dat deze inval niet de door Haex gewenste uitwerking op het negativisme had. Het was voor het eerst sinds het begin van de Koude Oorlog dat de bevolking zo laconiek op een actie van de Sovjet-

Unie reageerde. De Legerraad noemde het dan ook 'bijzonder verontrustend' dat het negativisme 'ondanks de gebeurtenissen in Tsjecho-Slowakije wederom snel in intensiteit en omvang toeneemt'. De raad was van mening 'dat ondanks de bij ons volk in zijn algemeenheid ongetwijfeld aanwezige kritische nuchterheid en gezond onderscheidingsvermogen de continuïteit van de negatieve beïnvloeding op den duur tot sterke vermindering van de bereidheid tot een doelmatige defensie-inspanning zal leiden'.¹²² Hoewel de ongerustheid van de landmachtleiding groot was, tonen cijfers uit opinieonderzoeken niet aan dat het bestaansrecht van de krijgsmacht aan het einde van de jaren zestig daadwerkelijk meer onder druk stond dan in voorgaande jaren. In 1968 vond 47% van de ondervraagden de krijgsmacht nodig, 35% beschouwde haar als een noodzakelijk kwaad, 6% vond haar nauwelijks nodig, nog eens 6% oordeelde dat ze overbodig was en een laatste 6% had geen oordeel over de krijgsmacht. Deze cijfers laten zien dat maar liefst 82% van de bevolking zich achter de krijgsmacht schaarde. Deze cijfers verschilden nauwelijks met die over de jaren 1964 tot en met 1967.¹²³

Het ministerie van Defensie voelde zich desalniettemin machteloos tegenover de kritische jongeren en dienstweigeraars. Het had niet veel mogelijkheden om de houding te veranderen van mensen die geen deel uitmaakten van de krijgsmacht en zich zo duidelijk van het militaire apparaat afkeerden. De bewindslieden concentreerden zich daarom op de dienstplichtigen, omdat het geloofde hun negatieve instelling wel te kunnen verbeteren. Minister Den Toom nam twee maatregelen die erop waren gericht het contact met de dienstplichtigen te verbeteren. De VVDM trad in oktober 1968 toe tot het Informeel Overleg. Hierin kwamen dienstplichtigen en het ministerie samen om te spreken over de wensen van de VVDM.¹²⁴ Op 1 maart 1969 werden de zogenaamde 'contactcommissies' ingesteld. In deze commissies namen leden van de VVDM en hun kazernecommandanten zitting. Minister Den Toom omschreef het doel van de contactcommissies als volgt: 'Het bevorderen van een goede communicatie op informele basis tussen commandant en dienstplichtigen door middel van een open gedachtewisseling'. Een betere communicatie leidde volgens hem tot 'een beter moreel en daardoor een betere gevechtswaarde'.¹²⁵ Het ministerie was door een goede communicatie immers beter op de hoogte van de wensen van de dienstplichtigen, die op hun beurt het idee kregen dat naar hen werd geluisterd. Den Toom hoopte door betere communicatie te voorkomen dat de inzetbaarheid of de gevechtskracht van de krijgsmacht achteruitging. Dat Den Toom de contactcommissies zo van belang achtte voor de gevechtswaarde van de Nederlandse krijgsmacht, blijkt goed uit de Defensiebegroting voor 1970. Het thema contactcommissies werd namelijk niet in het hoofdstuk over het personeelsbeleid behandeld, maar in een paragraaf over de gevechtswaarde van de Koninklijke Landmacht.¹²⁶

Het jaar 1968 vormde duidelijk een keerpunt. Het ministerie van Defensie liet de idee los dat de kritische dienstplichtigen en de dienstweigeraars - net als hun collega's in de burgermaatschappij - slechts strenden voor een vergroting van hun democratische rechten en vrijheden en dit geen militaire gevolgen had. Het realiseerde zich dat dienstplichtigen door hun krijgstuchondermijnende acties het bestaansrecht van de krijgsmacht zouden kunnen aantasten, al was

daar nu (nog) niet direct sprake van. Kritische jongeren en dienstweigeraars zetten het bestaansrecht van de krijgsmacht onder druk door de krijgsmacht en de NAVO in het veiligheids- en defensiebeleid geen centrale rol meer toe te dichten. Het ministerie van Defensie stelde dat er geen reden was om aan de noodzaak van de krijgsmacht te twijfelen of haar militaire sterkte te verminderen. De détente tekende zich al wel sinds 1963 af, maar het Warschaupact leek het Westen op militair gebied in te halen. Het jaar 1968 liet bovendien zien dat de Koude Oorlog op elk moment opnieuw kon opvlammen.

Het rampjaar 1969

Na de tijdelijke opleving van de Koude Oorlog in 1968 verdween deze vanaf 1969 weer meer naar de achtergrond. De inmiddels tot bondskanselier opgeklimmen W. Brandt introduceerde in 1969 de *Ostpolitik* als vervolg op zijn in 1963 ingezette *Wandel durch Annäherung*. Als gevolg van de *Ostpolitik* - die een toenadering tussen Oost en West beoogde - kwamen vanaf 1970 verschillende verdragen tot stand tussen enerzijds de BRD en anderzijds Moskou, Warschau en Praag.¹²⁷ In 1969 werd bovendien een begin gemaakt met de *Strategic Arms Limitation Talks* (SALT) tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Beide landen onderhandelden over het wederzijds terugdringen van het strategische nucleaire wapenarsenaal. Uit deze onderhandelingen ontsproot in 1972 het eerste SALT-akkoord, waarin beide partijen overeenkwamen het aantal antiballistische raketten en strategische aanvalswapens te beperken.¹²⁸

Tegen de achtergrond van deze internationale ontspanning bereikten de protesten tegen het Nederlandse establishment in 1969 juist een hoogtepunt. Daarvan getuigde bijvoorbeeld de oprichting van de Kabouterbeweging, die beschouwd kan worden als de opvolger van de in mei 1967 opgeheven actiegroep Provo. De Kabouterbeweging ontstond nadat R. van Duijn op 15 september 1969 zijn idee van Amsterdam Kabouterstad had gelanceerd. Hij pleitte voor een decentralisering van de bestuurlijke macht in Amsterdam, waardoor de bevolking haar eigen stadsdeel kon besturen, en voor meer natuur in de stad. Van Duijn werd op 1 oktober gekozen als gemeenteraadslid van Amsterdam.¹²⁹ Ook de bezettingen van Nederlandse universiteiten door studenten weerspiegelden de virulente protestcultuur. De studenten protesteerden tegen de in hun ogen hiërarchische en ondemocratische bestuursstructuur van de universiteiten en eisten meer inspraak.¹³⁰

De krijgsmacht werd in 1969, eveneens onderwerp van grootschalige protesten. Zoals 1966 een rampjaar was voor de regering, zo werd 1969 dat voor de krijgsmacht. Het aantal actoren dat de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid ter discussie stelde nam in een jaar tijd sterk toe. Zij lieten het ministerie van Defensie met nieuwe actiemiddelen kennismaken, waaronder het zogenaamde protestdienen, protesten tegen de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, demonstraties, anti-NAVO-activiteiten en sabotage. Hun acties maakten inzichtelijk dat hun visie op de noodzaak van de krijgsmacht en de NAVO afweek van die van het ministerie van Defensie.

Van dienstweigeren naar protestdienen

De eerste groep die zich in 1969 tegen de krijgsmacht keerde, waren de dienstweigeraars binnen de BvD. De bond organiseerde op 31 mei 1969 zijn tweede landelijke congres in zalencentrum Trianon te Utrecht. Tijdens het congres besloten de leden dat het lidmaatschap niet langer alleen tot dienstweigeraars moest worden beperkt. Voortaan kon iedereen lid worden die de bond een warm hart toedroeg. Op het congres waren rond de honderd leden en sympathisanten van de BvD aanwezig. Het congres wierf tevens 32 nieuwe leden, waardoor het totale ledental van de BvD op 132 kwam te staan.¹³¹

Belangrijker dan de organisatorische wijzigingen was de nieuwe ideologische lijn die de BvD tijdens het congres presenteerde. De stuwende kracht hierachter was voorzitter E. Verhaar, die tevens vicevoorzitter was van de Socialistische Jeugd.¹³² De Socialistische Jeugd was in mei 1960 als politieke actiegroep opgericht en protesteerde onder meer tegen de Vietnamoorlog en het dictatoriale bewind in Portugal. Onder invloed van Verhaars sympathieën veranderde de BvD van een belangenvereniging voor dienstweigeraars in een actiegroep die het 'protestdienen' ging bevorderen. Jongeren moesten hun militaire dienst niet langer weigeren, maar juist in militaire dienst gaan en tijdens hun dienstitijd zoveel mogelijk anti-propaganda maken voor het leger. Dienstplichtigen moesten 'lastig' zijn en hun collega-dienstplichtigen gedurende twee maanden tot het weigeren van hun militaire dienst aanzetten, want zoveel tijd hadden ze volgens de BvD ongeveer voor de commandanten met een gevangenisstraf zouden dreigen. Na die twee maanden moesten de protestdieners alsnog een beroep doen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst.¹³³ De BvD stelde door zijn actieve ondermijning van de krijgsmacht en zijn poging om dienstplichtigen tot het dienstweigeren aan te zetten het bestaansrecht van de krijgsmacht ter discussie. Dit betekende een verandering ten opzichte van de periode voor 1969, toen de BvD zich nog vooral op de positie en de democratische rechten van dienstweigeraars had toegelegd. Om de nieuwe ideologische lijn kracht bij te zetten, wijzigde de BvD zijn naam op 23 mei 1970 in 'Bond voor Dienstplichtigen'.¹³⁴

De BvD was op twee manieren met het protestdienen in aanraking gekomen. De leden lieten zich allereerst inspireren door het boek *Jullie hebben makkelijk praten* van ex-legerpredikant Diekerhof, waarin hij over de protestdienst schreef.¹³⁵ Diekerhof stond vanaf 1962 bekend als dissidente legerpredikant, nadat hij in conflict was gekomen met de hoofdlegerpredikant. De aanleiding daarvoor vormde het kernwapenrapport van de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk. Anders dan de hoofdlegerpredikant kon Diekerhof zich in het 'n-eeen' tegen kernwapens vinden. In de jaren die volgden uitte hij zich zeer kritisch over de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Hij vertrok in 1964 uit de militaire dienst en was daarna actief in Nieuw Links. In 1967 werd hij lid van het partijbestuur van de PvdA.¹³⁶ Door zijn carrière en kritische houding vormden Diekerhof en zijn ideeën over het protestdienen een inspiratiebron voor de BvD.

Daarnaast bestudeerde de BvD de situatie van de West-Duitse dienstweigeraars. De actieve dienstweigerbeweging maakte in West-Duitsland deel uit van de buitenparlementaire op-

positie. Zij werkte nauw samen met de Duitse zusterorganisatie van de van oorsprong Amerikaanse, radicale studentenbeweging *Students for a Democratic Society*. De West-Duitse dienstweigeraars boekten groot succes met het protestdienen, omdat ze tijdens hun militaire dienst veel dienstplichtigen ervan konden overtuigen een beroep te doen op de Duitse wet voor gewetensbezwaren militaire dienst. De BvD beriep zich tijdens zijn congres op de aantallen dienstweigeraars in West-Duitsland. In 1968 hadden hier in totaal 11.000 dienstplichtigen dienst geweigerd en in januari 1969 waren dat er in een maand tijd 1.800 geweest.¹³⁷ De BvD was onder de indruk van deze cijfers en concludeerde aan de hand van het Duitse voorbeeld: 'We moeten ons net zo organiseren als in Duitsland'.¹³⁸

Het protestdienen was voor de BvD een manier om meer dienstplichtigen ertoe te bewegen hun militaire dienst te weigeren. De leegloop binnen het leger moest tot een verzwakking van het militaire apparaat en op termijn tot de afschaffing van alle militaire structuren leiden. De BvD beschreef zijn eigen doelstelling treffend in een pamflet:

'Vanaf toen [31 mei 1969] werd de BvD op de eerste plaats een apparaat in de Nederlandse buiten-parlementaire oppositie, dat zich vooral bezig houdt met de demokratisering van onze landsverdediging, wat een afschaffing van het huidige militaire apparaat tot gevolg zal hebben. Het leger - voor zover er een leger nodig is - moet een onderdeel worden van een geheel gedemocratiseerde, niet-autoritaire maatschappij'.¹³⁹

Het ministerie van Defensie had tot 1969 niet veel aandacht besteed aan de BvD. Dat veranderde nu de bond het protestdienen propageerde en stelde dat de krijgsmacht moest democratiseren. Het Comité Verenigde Chefs van Staven registreerde naar eigen zeggen de 'duidelijke klimaatsverandering', de 'toenemende politisering van de motieven tot dienstweigeren' en 'de gedachte dat dienstweigering een geschikt politiek middel zou zijn voor het bedrijven van buitenparlementaire oppositie naar West-Duits model'. Ook de Chef Generale Staf, luitenant-generaal W. van Rijn, kon weinig waardering opbrengen voor de koerswijziging van de BvD, die volgens hem duidde op een 'politieke beïnvloeding van het Nederlandse volk in anarchistische richting'.¹⁴⁰ Terwijl de BvD zijn poging om het leger te veranderen als democratisering aanduidde, geloofde Van Rijn dat hierdoor anarchisme ontstond. De krijgsmacht moest door de commandanten en niet door de bevolking worden aangestuurd.

De staat en de krijgsmacht dienden volgens de Chef Generale Staf 'alert' te zijn op acties en het 'ageren tegen de Nederlandse staat'.¹⁴¹ Dat gold ook voor de inlichtingendiensten. De sectie G2 van het Hoofdkwartier van de Koninklijke Landmacht, verantwoordelijk voor het verzamelen van inlichtingen, gaf in 1969 het *Handboek Vredesbewegingen* uit. Hierin stond informatie over de BvD die de dienst moest helpen bij zijn observatie van en infiltratie in de bond.¹⁴² Ongetwijfeld verzamelde de sectie G2 in haar handboek ook informatie over andere critici van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid, zoals de VVDM. Helaas zijn van het handboek alleen de pagina's over de BvD bewaard gebleven.

Het ministerie van Defensie was ontstemd over de protestdieners, die de krijgstucht verstoorde en opriepen tot dienstweigering, maar het nam in het voorjaar van 1969 geen maatregelen tegen hen. Het dacht over genoeg interne mechanismen te beschikken om hen de wind uit de zeilen te nemen. De sectie G2 moest door haar observatie en infiltratie proberen te voorkomen dat het in het leger daadwerkelijk tot protestdienen kwam. Ook de commandanten leverden hieraan een bijdrage door hun dienstplichtigen in de gaten te houden. Bovendien stelde het ministerie met genoegen vast dat de algehele sfeer in het leger nog altijd goed was. De VVDM distantieerde zich genoeg van de BvD en het contact tussen het ministerie en de VVDM was goed.¹⁴³

Ook vanwege de slechts geringe toename van het aantal protestdieners leken maatregelen tegen de BvD onnodig. De bond gaf in een intern memorandum uit 1970 toe dat de protestdienst niet zo vlot verliep als de leden hadden verwacht.¹⁴⁴ Dit wordt bevestigd door de cijfers betreffende het aantal dienstweigeraars in 1968 en 1969. Er vanuit gaande dat succesvolle protestdieners na geringe tijd ook een beroep deden op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, laten deze cijfers zien dat hun aantal nauwelijks toenam. In 1968 deden 618 van de 122.882 voor de dienstplicht ingeschreven mannen een beroep op de wet. Een half procent van het totaal aantal dienstplichtigen wilde als dienstweigeraar worden erkend. Het ministerie erkende 322 van hen. In 1969 beriep 0,6% van de voor de dienstplicht ingeschreven mannen zich op de wet. Dit waren 711 van de 118.100 dienstplichtigen. Van hen werden er 398 daadwerkelijk erkend.¹⁴⁵

Kritiek op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst

De opkomst van het protestdienen en de ideologische veranderingen binnen de BvD hadden een directe uitwerking op de ontwikkeling van het IKV en Pax Christi. Nadat beide organisaties zich vanaf het midden van de jaren zestig hadden toegelegd op de bewustwording van de samenleving en de jongeren ten aanzien van oorlog en vrede, concentreerden ze zich vanaf 1968 op het dienstweigeren. Vanaf 1968 maakten het IKV en Pax Christi namelijk deel uit van de Studiecommissie Gewetensbezwaren Militaire Dienst, die de ministers van Defensie en Justitie over de dienstweigerproblematiek en de Wet gewetensbezwaren militaire dienst moest adviseren. De katholieke priester J.J. ter Laak, die in datzelfde jaar secretaris werd van Pax Christi, vervulde een belangrijke rol in deze commissie.¹⁴⁶

Nu de BvD zich vanaf 1969 niet meer toelegde op de belangenbehartiging van dienstweigeraars, werden het IKV en Pax Christi hierin nog actiever. De Vredesweek van 1969 en het vijfde *Cahier voor Vredesvraagstukken* van het IKV stonden in het teken van het dienstweigeren en de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. De Studiecommissie Gewetensbezwaren Militaire Dienst diende in oktober 1969 bij de ministers van Defensie en Justitie een voorstel in tot wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Ze pleitte hierin voor een wijziging van artikel twee van de wet. De studiecommissie vroeg in feite om naast ethische en religieuze bezwaren ook politieke bezwaren te erkennen. Ze wenste dat bezwaren tegen 'de

vervulling van de militaire dienst in het algemeen', het 'persoonlijk gebruik van wapens in het algemeen', het 'persoonlijk gebruik van bepaalde wapens' en de 'persoonlijke deelneming in een bepaald leger of tegen bepaald gebruik van dat leger' voortaan zouden worden erkend.¹⁴⁷ Volgens de commissie moest dienstplichtigen het democratisch recht worden verleend om hun militaire dienst vanwege persoonlijke bezwaren te weigeren. Hun standpunt moest worden gerespecteerd en erkend, ook wanneer dat niet overeenkwam met dat van de meerderheid van de bevolking. De democratie moest ruimte bieden aan afwijkende opvattingen ten aanzien van de landsverdediging en de militaire dienst.

De Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer vergaderde op 16 november 1970 over het voorstel van de studiec commissie. Tijdens deze vergadering wees Den Toom de erkenning van politieke bezwaren in zijn geheel af. Volgens hem was de omschrijving van het huidige artikel twee ruim genoeg. De bezwaren tegen bepaalde wapens of tegen het gebruik daarvan door een leger druisten in tegen de beleidsmatige keuzes die de overheid ten aanzien van de krijgsmacht en haar wapens had gemaakt. Den Toom stelde dat de overheid niet kon wijken 'voor ieder individueel bezwaar tegen ieder beleidsaspect ten aanzien van de krijgsmacht'. Als bezwaren tegen bepaalde wapens voor erkenning in aanmerking zouden komen, zouden veel mannen een beroep kunnen doen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Den Toom zei hierover: 'De staat kan daarvoor echter niet opzij gaan. Anders zou er immers geen leger zijn. De staat heeft de plicht de onafhankelijkheid daarvan te handhaven'.¹⁴⁸ De vorm en de inhoud van het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht berustten in de democratie op een meerderheidsbesluit. De minderheid moest zich volgens Den Toom hieraan aanpassen. Als de krijgsmacht rekening moest houden met de opvattingen van minderheden, dan was ze immers niet meer onafhankelijk en stond haar bestaansrecht onder druk.

Het ontwerp van wet betreffende de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst kwam op 17 februari 1971 tot stand. Ondanks de bemoeienis van het IKV en Pax Christi wezen de ministers van Defensie en Justitie een wijziging van artikel twee af. In het wetsvoorstel stelden zij alleen een aanpassing van artikel vijf en zeven voor. Het vijfde artikel had betrekking op de procedure die de Commissie van Advies moest doorlopen. Conform het wetsvoorstel mochten dienstweigeraars, die voor deze commissie moesten verschijnen, zich in de toekomst door een vertrouwensman laten bijstaan. Het zevende artikel had betrekking op de grond en de termijn waarop een dienstweigeraar bezwaar kon aantekenen tegen een afwijzing door de Commissie van Advies. De ministers van Defensie en Justitie beoogden de termijn van veertien op dertig dagen te stellen.¹⁴⁹ In feite waren de ministers wel bereid de dienstweigerprocedure te vergemakkelijken, maar ze wilden geen politieke gewetensbezwaren erkennen. De ministers hoopten de dienstweigeraars door kleine concessies afstand te laten nemen van hun eis om politieke gewetensbezwaren te erkennen.

Het voorlopig verslag op het wetsontwerp verscheen op 9 december 1971. De leden van de op 11 maart 1971 benoemde 'Bijzondere commissie voor het ontwerp van wet Wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst' deden hierin verslag van hun bevindingen.¹⁵⁰ De meesten van hen betreurden het dat het wetsvoorstel slechts de wijziging van de ar-

tikelen vijf en zeven bevatte en niet inging op de uitbreiding van de dienstweigergronden.¹⁵¹ Samen met Pax Christi, het IKV en de individuele dienstweigeraars moest de bijzondere commissie - en daarmee het parlement - echter accepteren dat Den Toom geen politieke bezwaren wilde erkennen uit angst voor de aantasting van het bestaansrecht van de krijgsmacht. De behandeling van het wetsontwerp tot wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst verdween na 9 december 1971 van de politieke agenda, om daar pas in 1976 weer op te verschijnen.

Provocatief gedrag van de VVDM

Na de BvD, het IKV en Pax Christi leverde ook de VVDM het ministerie van Defensie in 1969 kopzorgen op. In dat jaar bleek namelijk dat het gedoogbeleid niet het beoogde resultaat had gehad. Dit was zichtbaar aan het sterk groeiende ledental van de VVDM. In oktober 1969 beschikte de vereniging over 12.000 leden.¹⁵² Bovendien stelde de VVDM opnieuw eisen aan het ministerie van Defensie en koos de vereniging voor radicalere actiemiddelen om ze kracht bij te zetten. De détente en het feit dat er in 1969 ook door anderen kritiek op de krijgsmacht werd geuit, maakten de dienstplichtigen moediger en zorgden ervoor dat ze meer naar buiten durfden te treden.

Dat bleek allereerst uit de inhoud van het boek *Meerderen, minderen, mensen. Leven en geleefd worden in militaire dienst* van VVDM-lid A. de Jong. Hij gaf hierin een kritische beschouwing over de krijgsmacht en de conflicten tussen 'meerderen' en 'minderen'. Volgens De Jong poogde de krijgsmacht op patriarchale en autoritaire wijze de dienstplichtigen tot absolute gehoorzaamheid en onderdanigheid te dwingen. Het ministerie van Defensie argumenteerde dat de krijgsmacht haar bestaansrecht ontleende aan de aanwezigheid van de Sovjet-Unie. De Jong stelde echter: 'Legerautoriteiten dienen in overweging te nemen, dat een eenzijdige zwart-wit motivering van het bestaan van het leger met steeds meer scepsis en wantrouwen wordt ontvangen. Het lijkt mij reëler uit te gaan van de werkelijkheid en te erkennen, dat met name de vanzelfsprekendheid van het leger in discussie is'. Hoewel de dienstplichtigen de krijgsmacht niet wilden laten verdwijnen, leverden zij wel kritiek op de militaire denkhouding, de gezagsverhoudingen, de bevelsstructuur en de sanctionering. Volgens De Jong moest het leger op al deze punten democratiseren om de aansluiting bij de maatschappij te behouden.¹⁵³

De Commandant Luchtstrijdkrachten, B. Wolff, onder wiens supervisie De Jong viel, had voor de verschijningsdatum met hem over de inhoud van het boek gesproken om er zeker van te zijn dat het ministerie hiermee instemde. Bij de publicatie stelde het Comité Verenigde Chefs van Staven echter vast dat de inhoud geen getrouwe weergave was van wat De Jong had gezegd. Het comité was hierover zeer verontwaardigd. In de vergadering op 13 oktober 1969 sprak de commandant zijn ongenoegen uit. De notulen vermeldden: 'De Commandant Luchtstrijdkrachten is ontstemd over dit boek, is mede naar aanleiding van de inhoud van dit boek van mening, dat de defensieleiding haar houding ten aanzien van de VVDM zal moeten herzien. Zelf heeft hij H.B. [hoofdbestuur] leden vriendelijk en voorkomend ontvangen en te

woord gestaan. Desondanks bleek later dat zijn woorden verdraaid werden weergegeven'. Het verschijnen van het boek van De Jong zorgde ervoor dat het ministerie van Defensie vanaf 1969 anders tegen de VVDM ging aankijken. Het zag in dat het gedogen van de vereniging de protesten niet altijd kanaliseerde en sprak voor het eerst over een strengere aanpak van de VVDM. De Commandant Luchtstrijdkrachten was 'van mening dat het tijd wordt om hard op te treden tegen de VVDM en ze [de vereniging] te behandelen op de manier die ze verdient. Het blijkt nu wel dat men steeds meer wil'.¹⁵⁴

De VVDM ging in dezelfde maand nog een stap verder door op 29 oktober haar eerste demonstratie te organiseren. Zij had deze dag uitgekozen, omdat de Tweede Kamer over de defensiebegroting vergaderde. De vereniging hoopte het begrotingsdebat door haar demonstratie te beïnvloeden. De demonstranten eisten een hogere wedde en de gelijkschakeling van het militaire apparaat met de burgermaatschappij. Aan de demonstratie namen rond de vijfhonderd dienstplichtigen deel. Ze droegen spandoeken bij zich met daarop leuzen als 'Geen geld, geen soldaten', 'Dienstplicht, verplichte armoede' en 'Morrende militairen'. De tekst van hun petitie luidde als volgt:

'De VVDM, overwegende dat haar standpunt inzake de wedde ex officio reeds herhaaldelijk bij het ministerie van Defensie naar voren is gebracht, dat dit tot nu toe geen merkbare resultaten heeft opgeleverd, richt zich thans tot de Staten-Generaal, als vertegenwoordiger van het Nederlandse volk, om haar wensen inzake het optrekken van de wedde ex officio tot het peil van de beroepswedde, in de hoop en verwachting, dat hier bij de behandeling van de begroting van 1970 rekening mee zal worden gehouden. Tevens wijst zij op haar wens de achterstand ten aanzien van de rechtspositie op sociaal, straf- en tuchtrechtelijk terrein ten opzichte van de burgermaatschappij zo spoedig mogelijk genivelleerd te zien'.¹⁵⁵

De VVDM boekte op 29 oktober een overwinning, omdat ze erin slaagde de Tweede Kamer voor zich in te nemen. Met uitzondering van de Boerenpartij reageerden de politieke partijen namelijk positief op de eis aangaande de wedde. Tweede Kamerlid Wieldraayer stelde in een motie voor om de wedde van dienstplichtigen gelijk te trekken met die van beroepsmilitairen. De linkse partijen PvdA, PSP, D'66 en de CPN steunden Wieldraayer. Tweede Kamerlid J.H.J. Maenen (KVP) wees de weddeverhoging niet geheel af, maar stelde in een motie voor de wedde op 1 januari 1970 te verhogen en in de loop van dat jaar nog een keer. Op die manier zou de wedde voor dienstplichtigen en beroepsmilitairen uiteindelijk gelijk zijn. De Tweede Kamer nam deze motie aan.¹⁵⁶

Gedreven door het succes in Den Haag riep een groep dienstplichtigen van de Elias Beekmankazerne diezelfde dag tot een staking op. Hiermee hoopten ze bij de kazerneleiding een betere kwaliteit van het eten af te dwingen. De secretaris van de VVDM schrok van dit voornemen. Hij vreesde dat een staking de goede relatie met het hoofdbestuur van de VVDM

zou verstoren. De secretaris reisde nog diezelfde middag naar Ede en wist de dienstplichtigen ervan te weerhouden een staking te organiseren.¹⁵⁷

Hoewel het hoofdbestuur van de VVDM kon voorkomen dat de vereniging zich door een staking van het ministerie van Defensie vervreemde, had het jaar 1969 laten zien dat zich niettemin veranderingen voltrokken in de relatie tussen de dienstplichtigen en het ministerie. De defensieleiding zag dat de dienstplichtigen zich niet tevreden hadden gesteld met eerdere door het ministerie gedane concessies en evenmin van verdere acties afzagen. Integendeel, hun actiebereidheid nam toe en ze probeerden zelfs politici te beïnvloeden. Het ministerie overwoog daarom sinds de invoering van het gedoogbeleid in 1966 tijdens het rampjaar voor het eerst om de VVDM strenger aan te pakken. Desondanks veranderde de visie van het ministerie op de impact van de acties van dienstplichtigen in 1969 nog niet. Het geloofde nog steeds dat de dienstplichtigen met hun acties wijzigingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht wilden aanbrengen en haar bestaansrecht erkenden.

'Weg met de NAVO'

Een maand na de demonstratie van de VVDM bleek dat niet alleen dienstplichtigen, dienstweigeraars en het IKV en Pax Christi kritiek leverden op de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Ook studenten binnen de Nederlandse Studentenraad, de Socialistische Jeugd en de Amsterdamse afdeling van de Federatie van jongerengroeperingen van de PvdA droegen hun steentje bij. Zij stelden het bestaansrecht van de NAVO ter discussie en bekritiseerden het Nederlandse lidmaatschap daarvan. Hun afkeer van de NAVO werd ook door anderen gedeeld. Tussen 1967 en 1969 zakte de steun voor het NAVO-lidmaatschap onder de Nederlandse bevolking van 85 naar 65%.¹⁵⁸ Dit had zeker te maken met de ontwikkelingen in de Vietnamoorlog. Veel jongeren hadden weinig begrip voor de deelname aan een bondgenootschap onder leiding van een land dat door zijn bombardementen veel burgerslachtoffers maakte.¹⁵⁹

De Nederlandse Studentenraad kondigde al maanden van tevoren aan in november 1969 een anti-NAVO-congres te organiseren vanwege het twintigjarig jubileum van het bondgenootschap. De raad werd geholpen door de BvD, de Socialistische Jeugd en de Amsterdamse afdeling van de Federatie van jongerengroeperingen van de PvdA.¹⁶⁰ De BvD liet voorafgaand aan het anti-NAVO-congres pamfletten drukken, waarin de bond burgers opriep aan het congres deel te nemen. De bond somde de argumenten op van de autoriteiten voor deelname aan de NAVO, maar ontkrachtte deze argumenten stuk voor stuk. Volgens de BvD zag de Nederlandse regering de NAVO als een noodzakelijk kwaad, omdat de Sovjet-Unie 'binnen twee minuten' in Nederland kon zijn. De regering benadrukte keer op keer dat de leden van de BvD, die de Tweede Wereldoorlog niet hadden meegemaakt, zich niet bewust waren van het communistische gevaar. De BvD was echter van mening dat de NAVO het gevaar dat van de Sovjet-Unie uitging kunstmatig in stand hield om haar eigen bestaan te legitimeren. Nederland voelde zich tot deelname aan de NAVO verplicht, omdat de Amerikanen Nederland hadden bevrijd en het land financiële hulp hadden geboden. De Nederlandse regering trachtte volgens

de BvD bovendien door middel van de NAVO invloed op het westerse bondgenootschap uit te oefenen.¹⁶¹

De Nederlandse Studentenraad stelde de samenleving door middel van de brochure *Wat is er mis met de NAVO* en de sticker 'Weg met de NATO' van het aankomende anti-NAVO congres op de hoogte. De Lectorcommissie bestudeerde beide. Drie leden waren van mening dat de brochure moest worden verboden, terwijl de andere drie leden hier tegen stemden. Door deze interne onenigheid kon de Lectorcommissie minister Den Toom geen advies geven over het al dan niet verbieden van de brochure. Dat lag anders ten aanzien van de sticker. De precieze tekst van deze sticker was: 'Weg met de NATO. Anti-NATO kongres op 21 en 22 november in Amsterdam. Na afloop demonstratie. Akties binnen het leger. Griekenland en Zuidelijk Afrika akties'. In Griekenland was op 21 april 1967 een militaire staatsgreep gepleegd. Vanaf dat moment - tot 1974 - was het zogenaamde 'kolonelsregime' aan de macht. Zoals de naam al prijsgeeft werd Griekenland in deze jaren door een groep militairen geregeerd.¹⁶² De Nederlandse Studentenraad geloofde dat niet de kolonels maar de NAVO achter de staatsgreep zat en hierdoor had willen voorkomen dat zich in Griekenland een linkse of zelfs communistische regering zou vormen. De raad geloofde dat dergelijke staatsgreepplannen ook in andere NAVO-landen klaar lagen. Behalve tegen de politieke situatie in Griekenland protesteerden de studenten ook tegen het in hun ogen onderdrukkende kolonialisme van Portugal in zuidelijk Afrika. Het stoorde hen dat de NAVO hier niet tegen optrad en de Portugezen NAVO-wapens gebruikten.¹⁶³ Over de sticker was de Lectorcommissie van mening dat 'het voeren en het openlijk tentoonstellen of aanslaan hiervan binnen militaire inrichtingen het aanzien van de krijgsmacht ernstig zal schaden'. De commissie raadde Den Toom aan de sticker te verbieden.¹⁶⁴ Den Toom ging echter vooralsnog niet op dit verzoek in.

Het Comité Verenigde Chefs van Staven was niet gelukkig met de anti-NAVO-propaganda en het op handen zijnde anti-NAVO-congres, maar het ging er vanuit dat de deelnemende organisaties niet in staat waren een campagne van grote omvang te voeren. De politieke implicaties van het congres zouden naar verwachting gering zijn. Het comité geloofde bovendien dat er maar weinig specifieke activiteiten tegen en in het leger zouden plaatsvinden. De kans dat activisten in het leger cellen zouden vormen was klein, omdat hun aantal te gering was en het klimaat in de troepen te goed. Desondanks wilde het comité wel voorkomen dat het anti-NAVO congres een katalysator vormde voor het protest van dienstplichtigen en zich ten gevolge van het congres 'frustraties van grotere omvang in het bijzonder ten aanzien van de democratisering' binnen het leger zouden voordoen. Op die manier kon namelijk 'een voor agitatie gunstiger klimaat' ontstaan.¹⁶⁵

Uit voorzorg en om de kazernecommandanten mee te delen dat dienstplichtigen mogelijk door de anti-NAVO-activiteiten werden beïnvloed, stuurde Chef Generale Staf Van Rijn de kazernecommandanten op 20 november 1969 zijn 'Beschouwing met betrekking tot propaganda- of verzetsacties door militairen of waarbij militairen direct zijn betrokken'. Van Rijn schreef in zijn begeleidende brief dat de richtlijnen primair waren gericht op de 'thans actuele anti-NAVO agitatie', maar dat zijn beschouwing ook als 'achtergrondkennis' diende.¹⁶⁶ Het was niet

eerder voorgekomen dat de commandanten van hogerhand dergelijke richtlijnen hadden ontvangen. Dat Van Rijn hen uitgerekend een dag voor het anti-NAVO-congres instrueerde, liet zien dat hij zeker niet uitsloot dat de anti-NAVO-activiteiten een negatieve invloed konden hebben op de dienstplichtigen. Van Rijn maakte een onderscheid in vier soorten acties die zich konden voordoen: 'anti-militair gerichte propaganda-acties door niet-militairen', het 'massaal (tevorens afgesproken) niet terugkeren van verlof', 'het ageren van agitatiekernen binnen de onderdelen in het bijzonder gericht op dienstweigering' en het 'massaal passief verzet door militairen'. Ten aanzien van al deze actievormen stelde Van Rijn dat de commandanten de sfeer in hun kazerne voortdurend moesten observeren en acties zo veel mogelijk in de kiem moesten smoren. Lukte dat niet, dan moesten zij de actievoerders 'rustig maar nadrukkelijk het volstrekt ontoelaatbare van hun handelwijze' uitleggen, hun een duidelijk dienstbevel geven en hen wijzen op de ernstige strafrechtelijke gevolgen van het niet opvolgen van militaire orders. Afhankelijk van hun reactie kon de Koninklijke Marechaussee de actievoerders eventueel arresteren.¹⁶⁷

Het anti-NAVO congres vond op 21 en 22 november 1969 plaats in het beurscomplex van de Rijwiel- en Automobiellindustrie (RAI) te Amsterdam. Tijdens het congres werden verschillende lezingen gehouden over de geschiedenis en ideologie van de NAVO, de onderdrukkende rol van de NAVO in Griekenland en Portugal, de NAVO en het neo-kapitalisme, en de manier waarop de wetenschap in dienst stond van de NAVO.¹⁶⁸ Het congres trok bezoekers uit binnen- en buitenland. Aan het besloten gedeelte namen twaalfhonderd mensen deel, maar daaronder bevonden zich geen militairen.¹⁶⁹ Leden van de Sectie G2 van de Generale Staf waren aanwezig om een oogje in het zeil te houden.¹⁷⁰

Na afloop van het congres volgden er van defensiezijde afwijzende reacties. Minister Den Toom schreef op 27 november een brief aan P. Ordeman, de Secretaris Buitenland van de Nederlandse Studentenraad, waarin hij reageerde op de brochure *Wat is er mis met de NAVO*. Hij deelde hem mee dat de brochure in alle militaire inrichtingen was verboden, omdat ze in strijd was 'met het belang van de krijgsmacht'. De brochure tastte bovendien de 'grondslagen van het bondgenootschappelijk defensiebeleid aan'.¹⁷¹ Een dag later verbood Den Toom de sticker 'Weg met de NATO'. Ook de sticker was naar zijn mening 'in strijd met het belang van de krijgsmacht'.¹⁷² Dit belang was het zeker stellen van de Nederlandse deelname aan de NAVO, want Nederland kon alleen in de NAVO tegenwicht bieden aan het Warschaupact.

Tijdens de begrotingsdebatten voor het ministerie van Defensie aan het einde van 1969 verwierp Den Toom opnieuw de uitspraken die tijdens het congres over de NAVO waren gedaan. Hij stelde dat de NAVO geen onderdrukkend instrument was:

'Het op 21 en 22 november jongstleden te Amsterdam gehouden anti-NAVO congres beoogde de deelnemers op te wekken tot een fundamentele veroordeling van de NAVO, alsmede een onmiddellijke uittreding uit het Atlantisch bondgenootschap te propageren. Het oordeel van de Regering over dit streven is afwijzend. In het bijzonder verwierpt de Regering de aan deze anti-NAVO activiteiten ten grondslag liggende en in de

anti-NAVO brochure geformuleerde conceptie, dat de NAVO een instrument zou zijn tot handhaving van onrecht en onderdrukking'.¹⁷³

De protesten tegen de NAVO hielden de Generale Staf tot zeker een half jaar na het anti-NAVO-congres bezig. Dat kwam vooral door haar perceptie van de agitatie als 'aantasting van de krijgsmacht als gezagsapparaat en de door Nederland aangegane NAVO-verplichtingen'. De Generale Staf ging er bovendien vanuit dat het congres in 1969 geen eenmalige manifestatie was, maar juist een blauwdruk vormde voor toekomstige protesten tegen het bondgenootschap. De staf geloofde dat 'elk werkelijk of vermeend fout handelen van de NAVO of één der lidstaten' in het vervolg propagandistisch zou worden uitgebuit.¹⁷⁴ Tijdens het congres hadden de deelnemers reeds over een *follow-up* gesproken en de BvD had zich hier bijzonder voor geïnteresseerd.¹⁷⁵ Hoe vaker zich protesten tegen de NAVO voordeden, des te groter was de kans dat dienstplichtigen zich hiermee inlieten. Door hun twijfel aan het bondgenootschap kon hun bereidheid om hun militaire taken te verrichten afnemen. Het gevolg hiervan was dat de krijgsmacht en de NAVO het Westen in het geval van een acute Sovjet-dreiging niet meer afdoende zouden kunnen beschermen.

De Sabotagenota van Roel van Duijn en Ruud Kater

Gedurende 1969 vormden de protesten tegen de NAVO niet de enige aanval op het bestaansrecht van de krijgsmacht. De opruiing tot sabotage, waar het ministerie aan het einde van 1969 voor het eerst mee werd geconfronteerd, tastte dit bestaansrecht eveneens aan. Een groep burgers en militairen probeerde de krijgsmacht schade toe te brengen, waardoor haar inzetbaarheid niet meer gewaarborgd was. Sabotage was op zichzelf genomen geen nieuw verschijnsel, maar er was gedurende de Koude Oorlog niet eerder zo publiekelijk toe opgeroepen. De oproep tot deze vorm van ondermijning drong via radio en televisie de huiskamers binnen.

Op 4 november 1969 verbrandde de Haarlemse leraar R. Kater zijn oproepkaart voor de militaire dienst op de publieke tribune van de Tweede Kamer. In een radio-uitzending van de VPRO van 5 december 1969 lichtte hij zijn motief voor deze theatrale daad toe. Kater streefde er naar eigen zeggen naar alle krijgsmachten te laten verdwijnen. Daarvoor moest de bevolking, met de dienstplichtigen voorop, een 'sabotage-guerilla' in het Nederlandse leger voeren. Iedereen kon aan deze guerrilla meewerken. Een kok kon bijvoorbeeld de volgende bijdrage leveren:

'In een militair legerkamp ontploft er om vier uur 's nachts, met nogal wat ravage er achter aan, een militaire kookketel, omdat soldaat-kok eerste klas Jansen, die had de hoge drukkraan verkeerd afgesteld, waardoor midden in de nacht die hele keuken explodeerde. Dat hoorde ik dus later, en dat is een prachtig voorbeeld van sabotage, waarbij zelfs een eenvoudige kok kan meewerken tot welzijn van de natie'.

Nadat het Nederlandse leger door tegenwerking zou zijn verdwenen, moesten de saboteurs de landsverdediging op zich nemen en op geweldloze wijze het hoofd bieden aan een eventuele bezetter.¹⁷⁶ Kater stelde met andere woorden dat er volgens hem in de democratie geen plaats was weggelegd voor de krijgsmacht en de bevolking haar taken op zich moest nemen.

De Amsterdamse officier van Justitie, J.F. Hartsuiker, stelde een onderzoek in naar de VPRO-uitzending en de ministerraad vergaderde hier op 12 december over. De raad bediscussieerde of Kater door zijn uitspraken een strafbaar feit had gepleegd en moest worden vervolgd. De minister van Justitie, C.H.F. Polak (VVD), was van oordeel dat het Openbaar Ministerie voorzichtigheid moest betrachten 'omdat men anders de kans loopt van betrokkene een martelaar te maken, waar het hem waarschijnlijk om te doen is'. Minister Den Toom nam de oproep tot sabotage serieus, omdat het leger door sabotage werd ondermijnd. Volgens hem mocht niet worden gearzeld Kater en de VPRO te vervolgen, indien zij een strafbaar feit hadden gepleegd. De bevolking verwachtte van de regering een duidelijke reactie. Hij kreeg bijval van de minister van Binnenlandse Zaken, H.K.J. Beernink (CHU), die wilde optreden tegen uitzendingen als die van de VPRO, 'die een gevaar opleveren voor de krijgsmacht en de staat'. De bevolking zou zich anders afvragen 'waarom het nog belasting moet betalen voor een ondermijnde krijgsmacht'. Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Orde, W.F. Schut (ARP), koos de kant van Den Toom en Beernink. Volgens hem leidden radio-uitzendingen zoals die van de VPRO tot een ondermijning van het moreel van de krijgsmacht. Ook minister-president De Jong - die eerder minister van Defensie was geweest - concludeerde dat 'de grenzen van het toelaatbare zijn overschreden'. De ministerraad besloot de sabotagekwesitie te onderzoeken.¹⁷⁷

Al snel bleek dat Kater niet de enige was die tot obstructie van het leger opriep. Ook R. van Duijn mengde zich vanuit zijn positie als Amsterdams gemeenteraadslid in de discussie. Van Duijn en Kater dienden op 22 december 1969 een nota in met de titel 'Demokratie als afschrikingswapen'. Vanwege zijn inhoud werd de nota in de volksmond de 'Sabotagenota' genoemd. Van Duijn en Kater wilden het leger door middel van sabotage afschaffen, omdat het volgens hen oorlog bevorderde in plaats van voorkwam of oploste. Van Duijn wilde hiervoor de hulp inschakelen van het instituut Bescherming Bevolking. Dit instituut moest niet langer de Nederlandse veiligheid in het geval van een atoomoorlog beschermen, maar moest worden omgevormd tot een opleidingsinstituut voor sabotagetechnieken. Psychologen, polemologen en guerrilladeskundigen moesten de bevolking obstructie en andere niet-militaire verzetsvormen bijbrengen. De Bescherming Bevolking moest tevens de economie en de industrie vernietigen die een bijdrage leverden aan de oorlogsindustrie.¹⁷⁸

In het televisieprogramma *Opmaat* van de VARA maakte Van Duijn de bevolking op 29 december duidelijk hoe zijn sabotageplan vorm moest krijgen: 'De soldaten, die in het leger zitten, die moeten zand in de geweren doen zodat ze snel verslijten, en in de mitrailleurs en in de tanks, en in alles wat er draait. En ze moeten suiker in de benzinetanks stoppen, zodat ze ontploffen. En ze moeten de administratie in de war schoppen. Het hele leger moet weg worden gesaboteerd'.¹⁷⁹ Obstructie kon ook door middel van spionage of 'pseudo-erotiek' worden

bedreven. Met dit laatste bedoelde Van Duijn dat vrouwen verleidingstactieken moesten aanwenden, bijvoorbeeld om mannen ertoe te bewegen naar de kant van het geweldloze verzet over te lopen.¹⁸⁰ De getrainde saboteurs zouden Nederland met hun kennis en vaardigheden over geweldloosheid een alternatief bieden voor de militaire landsverdediging.¹⁸¹

De ministerraad vergaderde op 2 januari 1970 over de uitzending van de VARA. Ook dit keer was de raad niet zeker of de VARA voor deze uitzending strafrechtelijk kon worden vervolgd en of een dergelijke vervolging wenselijk was. Den Toom was echter wederom onverbiddelijk. Hij pleitte voor het strafbaar stellen van de uitzending en de vervolging van de deelnemers. De bevolking verwachtte van de regering een krachtig optreden, zo herhaalde hij. De ministerraad besloot voorsnog het onderzoek naar de VPRO-uitzending van 5 december af te wachten en geen actie te ondernemen tegen de VARA.¹⁸² Den Toom had de ministerraad er niet van kunnen overtuigen dat Kater en Van Duijn het bestaansrecht van de krijgsmacht ondermijnden.

Met de sabotagekwesitie rond Kater en Van Duijn kwam er voor het ministerie van Defensie een einde aan een rampjaar, waarin het aantal protesten tegen de krijgsmacht sterk was toegenomen. Meer nog dan in voorgaande jaren werd nu duidelijk hoe groot de kloof was tussen de critici van de krijgsmacht en het ministerie van Defensie. De critici hechtten als gevolg van de détente minder belang aan de collectieve militaire verdediging en het op peil houden van de inzetbaarheid van de krijgsmacht. Dienstplichtigen concentreerden zich op de vergroting van hun democratische rechten en vrijheden, terwijl dienstweigeraars en antimilitaristen de noodzaak van de krijgsmacht en de NAVO in twijfel trokken. Het ministerie van Defensie was er daarentegen van overtuigd dat de inzetbaarheid van de krijgsmacht ondanks de internationale ontspanning moest worden gewaarborgd. De critici en het ministerie verschilden ook met elkaar van mening over de plaats die de krijgsmacht in de democratie moest innemen. De critici pleitten voor een gedemocratiseerde krijgsmacht waarover de bevolking meer zeggenschap kreeg. Dienstplichtigen en dienstweigeraars moesten hun eigen standpunt over het veiligheids- en defensiebeleid naar voren kunnen brengen en de krijgsmacht moest hier rekening mee houden. Het ministerie van Defensie stelde echter dat de vorm en inhoud van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid op de steun van een parlementaire meerderheid berustte. De minderheid van critici moest zich naar deze meerderheid schikken.

De nieuwe koers van de VVDM

Nadat de kloof tussen de critici en het ministerie van Defensie zich tijdens het rampjaar 1969 als gevolg van de vele protesten duidelijk had afgetekend, nam een aantal protestvormen vanaf 1970 weer (tijdelijk) in omvang af. De kritiek op de NAVO en de Wet gewetensbezwaren militaire dienst verstomde nu het jubileumjaar van het bondgenootschap ten einde was en duidelijk werd dat de regering voorlopig geen wetswijziging overwoog. De dienstplichtigen zetten hun strijd voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht daarentegen gewoon voort. Ze voer-

den in 1970 en 1971 ludieke acties waarmee ze nieuwe veranderingen probeerden door te voeren in de bestaanswijze van de krijgsmacht. Deze acties bewezen opnieuw dat het reactieve gedoogbeleid de dienstplichtigen niet had afgeremd. Nu de protesten van de dienstplichtigen zelfs in omvang en intensiteit toenamen probeerde het ministerie van Defensie vast te stellen welke doelen zij met hun acties nastreefden en hoe (on)verenigbaar die waren met de aard en het functioneren van de krijgsmacht. Afhankelijk van het antwoord hierop week het ministerie soms van het eerdere gedoogbeleid af en trad streng tegen de dienstplichtigen op. Het ministerie probeerde in 1970 en 1971 te ontdekken welke balans tussen gedogen en onderdrukken ervoor zorgde dat de dienstplichtigen de meeste wind uit de zeilen werd genomen.

De Nationale Groetdag

De eerste actie waar het ministerie van Defensie een oordeel over moest vellen vond plaats aan het begin van 1970. De dienstplichtige militair H. van der Horst besloot zijn baard niet langer af te scheren. De krijgsraad legde hem voor het weigeren van een dienstbevel zeven dagen gevangenisstraf op. Van der Horst kwam na het uitzitten van zijn straf al snel opnieuw in aanraking met de krijgsraad. Hij weigerde namelijk ook zijn commandanten het militaire saluut te brengen. De krijgsraad stelde vast dat Van der Horst opnieuw een dienstbevel had geweigerd en veroordeelde hem tot een gevangenisstraf van twintig maanden.¹⁸³

Van der Horst ging tegen het oordeel van de krijgsraad in hoger beroep. Naar eigen zeggen bood een hoger beroep hem de mogelijkheid om het Hoog Militair Gerechtshof uit te leggen waarom hij de militaire groet niet meer wilde uitbrengen. 'Als ze me twee jaar in de bak stoppen, kunnen ze op z'n minst even tien minuten naar me luisteren', redeneerde Van der Horst.¹⁸⁴ Het Hoog Militair Gerechtshof boog zich op 18 juni 1970 over zijn zaak. De advocaat-fiscaal, F.J.G. baron van Voorst tot Voorst, eiste zestien maanden gevangenisstraf met aftrek van de vijf maanden voorarrest die Van der Horst op dat moment al in de gevangenis had uitgezeten. Ook hij beschouwde de weigering van Van der Horst om op militaire wijze te groeten als het weigeren van een dienstbevel. Zijn daad had volgens de advocaat-fiscaal een negatief effect op de militaire discipline en moest met een gevangenisstraf van zestien maanden worden bestraft. De advocaat-fiscaal zei over de militaire discipline: 'Daar wordt tegenwoordig maar voortdurend aan geknabbeld en als we dat niet op tijd een halt toeroepen, dan is het koekje op voor we het weten'.¹⁸⁵ Hij wilde Van der Horst bestraffen om andere dienstplichtigen ervan te weerhouden in diens voetsporen te treden en eveneens een dienstbevel te weigeren. Van ongedisciplineerde dienstplichtigen die dienstbevelen weigerden viel namelijk niet te verwachten dat ze in het geval van een dreiging kordaat tegen de vijand zouden kunnen optreden.

Het Hoog Militair Gerechtshof deed op 1 juli 1970 uitspraak in de zaak-Van der Horst. Het legde Van der Horst acht maanden gevangenisstraf op, minus de vijf maanden die hij in voorarrest had doorgebracht. Hij bleef nog drie maanden achter slot en grendel en werd tevens uit de militaire dienst ontslagen.¹⁸⁶ Dat het Hoog Militair Gerechtshof tot deze strafverminde-

ring besloot, kan als volgt worden verklaard. Het wilde Van der Horst een gevangenisstraf opleggen die lang genoeg was om andere dienstplichtigen ervan te weerhouden zijn voorbeeld te volgen en de militaire discipline in gevaar te brengen. Bovendien moest worden verhinderd dat zij een dienstbevel weigerden enkel om onder de militaire dienst uit te komen. De straf mocht echter ook weer niet te hoog zijn. Dan bestond immers het gevaar dat de dienstplichtigen uit verontwaardiging over deze straf juist dienstbevelen zouden weigeren en de militaire discipline nog meer in gevaar zouden brengen. Het Hoog Militair Gerechtshof moest vanuit deze moeilijke positie de juiste middenweg kiezen.

Ondanks de strafvermindering voor Van der Horst zorgde de uitspraak van het hof toch voor veel beroering. De linkse en rechtse kranten reageerden verontwaardigd op zijn straf.¹⁸⁷ De VVDM had al maanden eerder 1 juli 1970 als Nationale Groetdag uitgeroepen en aangekondigd dat dienstplichtigen op deze dag iedereen en alles op militaire wijze zouden groeten, en zo geschiedde. Dienstplichtigen groetten burgers, dieren, planten, gebouwen en voertuigen. De VVDM dreigde haar groetactie elk jaar te herhalen, totdat het ministerie van Defensie de militaire groetplicht in zijn geheel zou hebben afgeschaft.¹⁸⁸ Ook PvdA-Kamerlid Wioldraayer toonde belangstelling voor de zaak-Van der Horst. Hij was van mening dat de groetplicht niet essentieel was voor de taakuitoefening van de krijgsmacht en vroeg Den Toom waarom het Hoog Militair Gerechtshof Van der Horst zo'n hoge straf had opgelegd. Den Toom antwoordde hem dat Van der Horst met zijn lange haren 'de functie en het doel van de in de krijgsmacht onontbeerlijke krijgstucht' had ondermijnd. Hij sprak in navolging van de advocaat-fiscaal over 'de noodzaak de handhaving van de krijgstucht en de militaire discipline door de militaire justitie te doen steunen'. Een goede discipline was namelijk van essentieel belang 'voor een goede taakvervulling van de krijgsmacht'. Den Toom benadrukte bovendien dat Van der Horst om principiële redenen meerdere dienstbevelen had geweigerd en dat dit in feite ook als een vorm van dienstweigeren kon worden opgevat.¹⁸⁹ Anders dan Wioldraayer nam Den Toom de weigering van Van der Horst hoog op.

Den Toom sprak op 23 juli 1970 ook met de leden van de ministerraad over de groetweigeren van Van der Horst als potentieel gevaar voor de krijgstucht en de militaire discipline. Staatssecretaris van Justitie K. Wiersma (VVD) vond het onjuist dat de weigering van Van der Horst om dienstbevelen op te volgen tot een rechtszaak had geleid. Volgens hem had de kwestie krijgstuchtelijk kunnen worden afgedaan.¹⁹⁰ Wiersma gaf hiermee eigenlijk aan dat de krijgsmacht dit conflict zelf had moeten oplossen, omdat het volgens hem niet belangrijk genoeg was om voor het Hoog Militair Gerechtshof uit te vechten. Hij beschouwde de groetweigeren van Van der Horst en de protesten tegen de groetplicht als een manier waarop de dienstplichtigen de krijgsmacht probeerden te vermaatschappelijken en zag hierin geen militair gevaar. Hij stelde dan ook voor Van der Horst gratie te verlenen. Wanneer zijn voorwaardelijke gevangenisstraf met zes weken werd verminderd, zou hij meteen kunnen worden vrijgelaten.¹⁹¹

Den Toom antwoordde Wiersma dat het terecht was de zaak-Van der Horst als strafzaak te behandelen. Er kwamen steeds meer kritische dienstplichtigen en de rechtszaak waar-

schuwde hen ervoor niet in de voetsporen van Van der Horst te treden. Voor een gratieverlening kwam Van der Horst niet in aanmerking. Hij moest worden bestraft voor zijn principiële weigering om dienstvoorschriften op te volgen. Zijn gevangenisstraf vormde tevens een steuntje in de rug voor de commandanten die dagelijks met ongehoorzame dienstplichtigen werden geconfronteerd. Een gratieverlening was bovendien slecht voor de geloofwaardigheid van het Hoog Militair Gerechtshof, omdat de bevolking het hof in dat geval van gelegenheidsrechtspraak zou kunnen betichten. De dienstplichtigen zouden onterecht kunnen denken dat het niet opvolgen van een dienstbevel hun dienstdtijd aanmerkelijk zou verkorten, wanneer de tijd in de gevangenis van hun dienstdtijd werd afgetrokken en ze na gratieverlening uit de militaire dienst werden ontslagen.¹⁹²

De ministerraad besloot ondanks het weerwoord van Den Toom dat de gevangenisstraf voor Van der Horst te hoog was. Van een gratieverlening werd echter afgezien vanwege de door Den Toom genoemde nadelen die hieraan waren verbonden.¹⁹³ Van der Horst moest zijn gevangenisstraf volledig uitzitten. Hoewel het hem persoonlijk niet hielp, hadden zijn weigering om te groeten en zijn rechtszaak meerdere veranderingen teweeg gebracht in de relatie tussen het ministerie van Defensie en de dienstplichtigen. Zijn zaak was van de krijgstuchtelijke in de strafrechtelijke sfeer getrokken. Het Hoog Militair Gerechtshof en Den Toom gedoogden het protest van Van der Horst niet maar probeerden dit door repressie tegen te gaan. Ze bliezen de kwestie bovendien op door te spreken over principiële dienstweigering, de ondermijning van de krijgstucht en de aantasting van de militaire discipline. Van der Horst en de VVDM pleitten voor veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht, maar Den Toom en het Hoog Militair Gerechtshof geloofden dat niet-groetende militairen het bestaansrecht van de krijgsmacht aantastten. De felle reactie van het Hoog Militair Gerechtshof en Den Toom leidde tot ongekend grote belangstelling van de dienstplichtigen, verschillende kranten, de ministerraad en Wieldraayer voor de zaak-Van der Horst. Bovendien vond er een verwijdering plaats tussen Den Toom enerzijds en de leden van de ministerraad en Wieldraayer anderzijds. Zij waren het met elkaar oneens of de protesten van dienstplichtigen de legitimiteit van de krijgsmacht ondermijnden.

De lange haren van Rinus Wehrmann

H. van der Horst kreeg al snel een navolger in dienstplichtige R. Wehrmann. Hoewel zijn achternaam het niet zou doen vermoeden bekritiseerde hij in het voorjaar van 1971 ook een militaire norm, namelijk de verplichte korte haardracht voor militairen. Wehrmann weigerde op 15 maart 1971 zijn lange haar af te laten knippen. Hij werd gearresteerd en moest de uitspraak van de krijgsraad in zijn cel afwachten. Die veroordeelde hem op 26 mei 1971 voor het weigeren van een dienstbevel tot een gevangenisstraf van 21 maanden, met aftrek van zijn voorarrest. Net als Van der Horst ging Wehrmann tegen deze uitspraak in hoger beroep.¹⁹⁴

Hoewel Wehrmann geen lid was van de VVDM bracht ook zijn veroordeling negatieve reacties teweeg. Wieldraayer vroeg Den Toom in de Tweede Kamer nogmaals of het gezien

het streven naar vermaatschappelijking niet wenselijk was militairen in hun haardrachtkeuze vrij te laten. Naar zijn mening was de actie van Wehrmann namelijk een nieuwe poging van de dienstplichtigen om de krijgsmacht verder te vermaatschappelijken. Den Toom, die Wieldraayers standpunt inmiddels kende en hem al een keer op zijn vermeende ongelijk had gewezen, wilde diens vraag voorlopig niet beantwoorden.¹⁹⁵ De VVDM organiseerde op 11 juni 1971 een demonstratie op de Juliana van Stolbergkazerne om tegen de veroordeling van Wehrmann te protesteren. Het was voor het eerst dat de vereniging op militair terrein demonstreerde. Een dag later volgde een demonstratie in Den Haag.¹⁹⁶ De dienstplichtigen reageerden hun frustratie ook op Den Toom af. Ze stuurden hem dreigbrieven en deponeerden plukken haar in de brievenbus van zijn huis. Een paar dienstplichtigen voorzien van langharige pruiken bood hem een petitie aan waarin ze pleitten voor een vrije haardrachtkeuze.¹⁹⁷

De VVDM reageerde zo fel op de veroordeling van Wehrmann omdat het vrijgeven van de militaire haardracht voor de vereniging al een aandachtspunt was geweest sinds andere landen hiertoe waren overgegaan. In de Verenigde Staten hadden militairen al sinds 1970 de vrijheid om hun eigen kapsel te kiezen, indien hun haar boven de kraag, de ogen en de oren viel.¹⁹⁸ De West-Duitse minister van Defensie H.H.W. Schmidt trok op 9 februari 1971 de beperkingen ten aanzien van de militaire haardracht in en zijn Zweedse en Deense collega's hadden zijn voorbeeld gevolgd.¹⁹⁹ In de preambule van de West-Duitse regeling stond vermeld: 'Die Bundeswehr kann in Ihrem Erscheinungsbild die Entwicklung des allgemeinen Geschmacks nicht unberücksichtigt lassen'.²⁰⁰

Dat Schmidt zich door esthetische argumenten liet leiden had te maken met de geschiedenis van de West-Duitse krijgsmacht na de Tweede Wereldoorlog. Om te laten zien dat de naoorlogse krijgsmacht geen overeenkomsten vertoonde met de *Reichswehr* tijdens de Republiek van Weimar en de *Wehrmacht* in Nazi-Duitsland, was door W. Graf von Baudissin in 1950 het concept van de '*Innere Führung*' ontwikkeld. Von Baudissin werkte in het zogenaamde Amt Blank, dat tussen 1950 en 1955 als voorloper van het West-Duitse ministerie van Defensie fungeerde. Het concept *Innere Führung* stelde voorop dat de krijgsmacht in de Bondsrepubliek een democratische structuur moest aannemen, die contrasteerde met haar totalitaire opbouw in het verleden. De kern van de *Innere Führung* vormde de '*Staatsbürger in Uniform*'. Militairen waren volgens Von Baudissin staatsburgers die de democratische waarden en vrijheid hoog in het vaandel hadden staan en daarnaast ook volwaardige militairen waren.²⁰¹ De krijgsmacht moest zich niet afsluiten van de ontwikkelingen in de samenleving, zoals die zich in de jaren zestig en zeventig bijvoorbeeld voltrokken op het gebied van esthetiek en haardracht.

Terug naar Nederland, waar het ministerie van Defensie zich net als de VVDM ook al langer met de haardrachtkeuze bezighield. Het Comité Verenigde Chefs van Staven had begin 1970 een commissie ingesteld die zich op de haardrachtkeuze toelagde, omdat de krijgsmachtdelen het principe van kort haar allen op een verschillende manier interpreteerden. De Koninklijke Marine was erg streng en tolereerde zelfs geen bakkebaarden. De Koninklijke Landmacht was minder streng en hield door de aanwezigheid van het grootste contingent

dienstplichtigen tot op zekere hoogte rekening met hun wensen ten aanzien van de heersende haarmode. Het lukte de commissie vanwege deze verschillen niet om overeenstemming te bereiken over de eisen waaraan de militaire haardracht moest voldoen.²⁰² De landmacht had daarom in juli 1970 zelf een voorschrift opgesteld met betrekking tot de haardracht. Militairen mochten hun haar voortaan langer dragen, maar wel op een zodanige manier dat het niet voor hun ogen, over hun oren of over de boord of kraag van hun uniform viel. Zij mochten tevens hun snorren en baarden laten staan, indien ze hun gas- en zuurstofmaskers nog steeds onbepaald konden dragen.²⁰³

Een klein jaar later, begin juni 1971, kwam het thema 'haardracht' als gevolg van de kwestie-Wehrmann op de agenda van de Legerraad te staan. Hoewel de voorschriften al bijna een jaar eerder waren verruimd vond staatssecretaris Haex het nog altijd lastig binnen de landmacht aan de regels met betrekking tot de haardracht vast te houden:

'Het vasthouden aan een standpunt dat indruist tegen een maatschappelijke ontwikkeling waaraan het bedrijfsleven zich heeft aangepast, en welk standpunt bovendien in buitenlandse strijdmachten werd verlaten, is een moeilijke zaak. Te moeilijker omdat duidelijke motieven voor dat standpunt schaars zijn en bovendien niet algemeen aanspreken. De Koninklijke Landmacht is daarbij het kind van de rekening, omdat zij in afwijking van de andere krijgsmacht delen noodgedwongen voor het overgrote deel uit dienstplichtigen bestaat'.²⁰⁴

Terwijl de Legerraad over de haardracht kwestie vergaderde, mengden drie Tweede Kamerleden van de KVP, te weten J.A. Mommersteeg, C.F. Kleisterlee en J. van Elsen, zich in de discussie over de lange haren. Ze stuurden Den Toom op 3 juni een telegram waarin ze hem 'met de grootste klem' verzochten het al of niet dragen van lang haar 'evenals zulks geschiedt in de burgermaatschappij over te laten aan de vrije keuze van elke militair'.²⁰⁵ *De Volkskrant* stemde met de inhoud van dit telegram in. De juridisch medewerker, D.W.F. Verkade, schreef bovendien een kritisch artikel over de militaire rechtspraak. Deze rechtspraak was volgens hem 'onbevredigend' omdat ze te weinig tred hield met de moderne tijd.²⁰⁶

Nadat de KVP en *De Volkskrant* zich over de haardracht kwestie hadden geuit, vergaderde de ministerraad hier op 11 juni over. Minister-president en oud-minister van Defensie De Jong betoonde zich een tegenstander van het afschaffen van de verplichte korte haardracht. Hij benadrukte dat de krijgsmacht een morele verantwoordelijkheid droeg ten opzichte van dienstplichtigen die minderjarig waren en soms gevaarlijke taken kregen opgelegd. Den Toom stelde dat het uit het oogpunt van hygiëne en bedrijfsveiligheid onverantwoord was militairen toe te staan hun haar lang te dragen. Bij een bezoek aan Zweden had hij gezien hoe een langharige militair 'praktisch gescalpeerd' werd.²⁰⁷ De overgrote meerderheid binnen de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer was het op 15 juni met Den Toom eens dat lange haren de bedrijfsveiligheid niet in gevaar mochten brengen. Onder voorwaarde dat deze bedrijfsveiligheid gewaarborgd bleef, pleitte ze er desondanks voor de haardracht vrij te geven.²⁰⁸

De haardrachtskwestie had tot grote verdeeldheid geleid tussen het ministerie van Defensie, drie Tweede Kamerleden van de KVP en de Vaste Commissie voor Defensie. Ondanks zijn eerdere bezwaren liet Den Toom de bevelhebbers van de krijgsmachtdelen op 16 juni geheel onverwacht, en slechts een dag na de vergadering met de vaste commissie, weten de beperkende regels met betrekking tot de haardracht af te schaffen. Hij schreef:

'Na het gister gehouden beraad met de Vaste Commissie voor Defensie over de problematiek van de haardracht in militaire dienst, stel ik er prijs op u te berichten dat ik heden een gesprek heb gehad met de bevelhebbers van de drie krijgsmachtdelen, waarin ik mededeling heb gedaan van mijn principebesluit de haardrachtkeuze voor militairen vrij te laten, voor zover deze in overeenstemming zal zijn met eisen welke de bedrijfsveiligheid stelt. Deze bedrijfsveiligheidseisen zullen als basis dienen voor de - op zo kort mogelijke termijn vast te stellen - regeling hieromtrent'.²⁰⁹

Deze plotselinge wending verraste iedereen in de politiek, binnen de krijgsmacht en in de samenleving. Ook de Duitse ambassade kreeg hoogte van de beslissing van Den Toom en verbaasde zich hierover. De militaire attaché stelde:

'Bei aller Anerkennung der noblen Weise wie Minister den Toom in Winkelriedart die Anwürfe, die aus allen Ecken des politischen Spektrums kommen, auf sich genommen hat, darf nicht übersehen werden, daß die untere Truppenführung unsicher geworden ist. Drei Kehrtwendungen innerhalb von wenigen Tagen in einer Frage, die Zusammenleben und Disziplin in den militärischen Einheiten zur Zeit wesentlich beeinflußt, haben weder die Kompaniechefs, noch weniger die täglich mit den Wehrpflichtigen konfrontierten Unteroffiziere verstanden. Nun scheinen sie etwas unvorbereitet der neuen, der "langhaarigen" Zeit gegenüberzustehen'.²¹⁰

Het is inderdaad aannemelijk dat de generaals binnen de krijgsmacht - anders dan de Vaste Commissie voor Defensie en de dienstplichtigen - onwennig reageerden op de beslissing van Den Toom. Het is echter moeilijk eventuele kritiek te traceren. In de officiële, gezagsgetrouwe militaire tijdschriften *Ons Leger*, de *Legerkoerier* en de *Militaire Spectator* verschenen geen artikelen waarin militairen hun ongenoegen uitten. De Nederlandse secretaris-generaal van de NAVO en oud-minister van Buitenlandse Zaken, J.A.M.H. Luns, uitte wel, zij het enigszins verkapt, kritiek op de lange haren van militairen. Tijdens een vlootbezoek van de Sovjet-Unie aan Nederland in november 1971 viel hem op dat de Sovjet-Russische militairen zo kort waren geknipt 'dat er geen haartje onder hun baret uitkwam'.²¹¹ Hij had hier duidelijk bewondering voor.

Het is gissen waarom Den Toom er plotseling toe overging de militaire haardracht vrij te geven. Het lijkt erop dat de vaste commissie en de VVDM hem onder druk hebben gezet. Pressie voelde hij ook vanuit het buitenland, waar zijn collega's de beperkingen op de militaire

haardracht reeds hadden opgeheven. Het hielp Den Toom dat hij zich nooit tot principieel tegenstander van het vrijgeven van de militaire haardracht had verklaard. Hij had slechts voor de veiligheid van langharige militairen gevreesd. Dat wordt bevestigd door een later interview, waarin hij stelde dat de lange haren voor hem het symbool bij uitstek van de jaren zestig waren. Hij had er principieel niets op tegen gehad de dienstplichtigen het dragen van een zogenaamd 'Beatle-kapsel' toe te staan.²¹² Den Toom accepteerde de strijd voor lange haren als een onderdeel van de vermaatschappelijking van de krijgsmacht. Hij geloofde niet dat langharige militairen de krijgstucht ondermijnden. Dit is opmerkelijk, aangezien hij het weigeren van de militaire groet wel beschouwde als een vorm van krijgstuchtondermijning en geloofde dat de militaire discipline hierdoor verzwakte. Den Toom was duidelijk zoekende. Wanneer diende een actie de vermaatschappelijking van de krijgsmacht en wanneer tastte deze haar bestaansrecht aan? Het antwoord op deze vraag bepaalde de mate waarin hij de acties gedoogde dan wel tegenwerkte.

De strijd om de militaire haardracht werd door het Hoog Militair Gerechtshof afgesloten. Voor dit hof was het een uitgemaakte zaak dat Wehrmann geen 21 maanden gevangenisstraf tegemoet zou zien, nu de militaire haardracht was vrijgegeven. Het veroordeelde hem op 23 juni 1971 tot slechts een week gevangenisstraf vanwege het weigeren van een dienstbevel. Deze straf viel weg tegen de drie maanden die Wehrmann al in voorarrest had gezeten en hij werd nog diezelfde dag op vrije voeten gesteld. Met Wehrmann verdween in de zomer van 1971 ook Den Toom van het toneel. Het centrumrechtse kabinet-Biesheuvel I (6 juli 1971-9 augustus 1972) kwam aan de macht, dat een coalitie vormde tussen de KVP, de ARP, de VVD, de CHU en de Democratisch-Socialisten 1970 (DS '70). H.J. de Koster (VVD) volgde Den Toom op als minister van Defensie. Hij stelde op 8 juli de 'Regeling Haardrachtkwes-tie' op, waar Den Toom niet meer aan was toegekomen. Dienstplichtigen mochten voortaan zelf hun kapsel kiezen, maar moesten daarbij rekening houden met de hygiëne, de bedrijfsveiligheid en de operationele eisen. Lange haren waren toegestaan, maar moesten in een haarnetje worden gestopt.²¹³ Hiermee verdween het thema militaire haardracht, voorlopig althans, weer van de agenda van het ministerie van Defensie en de VVDM.

'Het schieten met een kanon op een mug'

Hoewel de VVDM met het versoepelen van de regels rondom de militaire haardracht een succes had behaald, onderbraken de dienstplichtigen hun strijd voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht geen moment. In plaats daarvan concentreerden ze zich opnieuw op het afschaffen van de militaire groetplicht. Een jaar na de eerste Nationale Groetdag organiseerde de VVDM op 1 juli 1971 de tweede Nationale Groetdag. Opnieuw groetten de dienstplichtigen iedereen en alles en brachten zelfs per kaart hun groet over aan het ministerie van Defensie. Op 13 juli besloot een groep dienstplichtigen in Havelte demonstratief naar het kantoor van hun kazernecommandant te marcheren. Eenmaal daar aangekomen weigerden ze hem de militaire groet te brengen.²¹⁴

Het ministerie van Defensie kon steeds minder waardering opbrengen voor de acties van de VVDM. Volgens Bevelhebber der Landstrijdkrachten Van Rijn moesten vooral de betogingen op kazerneterreinen 'zeer ernstig worden genomen'. Deze hielden volgens hem namelijk niet slechts verband met de ondermijning van de krijgstucht. Ze ondermijnden ook de krijgsmacht als geheel. De bevelhebber schreef:

'Hoewel bedoelde betogingen niet tot ernstige consequenties voor de Koninklijke Landmacht of voor betrokkenen hebben geleid, moet het feit dat zij hebben kunnen plaatsvinden zeer ernstig worden genomen. Dergelijke betogingen - met welk woord ik iedere vorm van demonstratie aanduid - zijn niet alleen strijdig met de krijgstucht maar ook onverenigbaar met het wezen van de krijgsmacht; zij zijn dus onder alle omstandigheden volstrekt ontoelaatbaar. Daarenboven kan een dergelijke actie plotseling uitgroeien tot massaal verzet, stakingen of gewelddadig optreden met alle gevolgen van dien, zowel voor aanstokers als meelopers. Het is dan ook van het grootste belang, dat alles in het werk wordt gesteld om dergelijke betogingen te voorkomen'.²¹⁵

Van Rijn was bang dat onschuldig lijkende protestacties zouden ontaarden in massale betogingen of stakingen en die zouden de inzetbaarheid van de krijgsmacht kunnen aantasten. Een ludieke actie van dienstplichtigen voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht beschouwde ook hij als een gevaar voor het bestaansrecht van de krijgsmacht.

De bevelhebber haalde zijn uit 1969 daterende 'Beschouwing met betrekking tot propaganda- of verzetsacties door militairen of waarbij militairen direct zijn betrokken' uit de kast. Hij had hierin namelijk reeds opgeschreven hoe commandanten met grootschalige betogingen op kazerneterrein moesten omgaan en die richtlijnen kwamen nu goed van pas. Van Rijn wilde deze richtlijnen opnieuw naar de commandanten sturen. Het was namelijk noodzakelijk dat zij de dienstplichtigen beter zouden informeren over het 'krijgstuchtelijk ontoelaatbare van deze vorm van actie en van de zeer ernstige strafbare feiten, die vrijwel onvermijdelijk voortvloeien uit het organiseren van, het aanzetten tot en zelfs het uitsluitend deelnemen aan dergelijke betogingen'. De commandanten konden de lessen krijgstucht gebruiken om de dienstplichtigen over de consequenties van demonstraties te informeren. Daarnaast moesten de commandanten steeds vroegtijdig op de hoogte zijn van geplande demonstraties binnen hun kazerne. In de huidige 'tijd van spanning' vroeg Van Rijn hun de 'aandacht voor dergelijke activiteiten' te intensiveren. Het bewakingspersoneel moest goed worden geïnstrueerd en eventueel door extra beroepskader worden bijgestaan. Indien de commandant daadwerkelijk hoogte kreeg van een op handen zijnde demonstratie, diende hij zijn ondergeschikten en de Koninklijke Marechaussee in te lichten. Na arrestatie konden de daders krijgstuchtelijk of strafrechtelijk worden bestraft voor krijgstuchtondermijning, opruiing of samenspanning tot ongehoorzaamheid of muiterij.²¹⁶

Deze richtlijnen lekten uit toen brigadegeneraal P.P. van Elsen ze op 25 augustus 1971 in opdracht van Van Rijn naar de kazernecommandanten stuurde. Het duurde niet lang voordat

Vrij Nederland en *Twintig* de richtlijnen onder ogen kregen en publiceerden.²¹⁷ Wieldraayer sprak De Koster op de inhoud van de richtlijnen aan. Hij vroeg hem ze ter lezing aan de Tweede Kamer aan te bieden, zodat de leden hierover een oordeel konden vellen. De Koster stemde hier mee in. Wieldraayer vroeg de minister bovendien of hij met deze richtlijnen wilde zeggen dat de VVDM geen acties mocht voeren die gericht waren op een grotere democratisering van de krijgsmacht of een verbetering van de leef- en werkomstandigheden van dienstplichtigen. De Koster ontkende dit en stelde dat het afwijzen van krijgstuichtondermijnende of strafrechtelijke acties geenszins het op wettige wijze ijveren voor een grotere democratisering of een verbetering van de leef- en werkomstandigheden in de weg stond. De VVDM was het daar niet mee eens. De vereniging las in de uitgelekte richtlijnen dat 'haar leden en/of stromannen' als veiligheidsrisico werden omschreven.²¹⁸ Ze vond de richtlijnen overdreven en stond niet achter de repressieve aanpak van het ministerie van Defensie. De dienstplichtigen vergeleken deze aanpak met 'het schieten met een kanon op een mug'.²¹⁹

De VVDM ergerde zich aan de reactie van het ministerie van Defensie, maar omgekeerd stelde De Koster vast dat de vereniging in haar nadeel aan het veranderen was.²²⁰ Volgens hem was de samenwerking van sommige afdelingen van de VVDM met de BvD daar de belangrijkste oorzaak van. Hierdoor was een grotere scheiding ontstaan tussen radicale en meer gematigde dienstplichtigen.²²¹ Er werd al langer gespeculeerd dat de grotere invloed van de BvD nadelig op de VVDM uitwerkte. *De Telegraaf* publiceerde reeds in 1970 een artikel, getiteld 'Extreem links vormt cellen in ons leger. Doel: omverwerping van democratische maatschappij'. Volgens de krant trachtte de BvD binnen het leger invloed te verwerven en wilde het dienstplichtigen ertoe aanzetten het gezag en het defensieapparaat te ondermijnen. *De Telegraaf* geloofde dat het ultieme doel van de BvD het omverwerpen van de democratie was.²²²

Van Rijn stuurde De Koster in september 1971 een brief waarin hij hem vroeg de VVDM duidelijk te maken dat ze te sterk radicaliseerde en haar faciliteiten op het spel zette.²²³ De VVDM was zich er zelf echter reeds van bewust dat de kloof tussen de dienstplichtigen en het ministerie van Defensie door haar huidige koers groter zou worden. Het hoofdbestuur besloot daarom tijdens de Algemene Ledenvergadering op 15 september een afkoelingsperiode van drie maanden in te stellen. In deze drie maanden zou de VVDM geen acties voeren, maar zich op de ontwikkeling van de VVDM als belangenvereniging concentreren. De VVDM bepaalde voor zichzelf dat ze haar faciliteiten niet wilde opgeven en koos ervoor met het ministerie van Defensie en niet met de BvD samen te werken. Aan de bestandsperiode zou in december 1971 een einde komen wanneer de Tweede Kamer over de defensiebegroting zou vergaderen.²²⁴

Wim Schul en Hans Dona

De nieuwe aanpak van het ministerie van Defensie, waarin het de protesten van de dienstplichtigen soms gedoogde en soms tegenwerkte, leek het geen windeieren te leggen. De vereniging had immers een afkoelingsperiode aangekondigd. Vier dienstplichtigen uit Ermelo, W. Schul,

H. Dona, J. IJlstra en G. Ostermeijer, besloten deze afkoelingsperiode echter eind september op eigen houtje te doorbreken. Ze waren lid van de VVDM-afdeling op de Generaal Spoorkazerne en vormden tevens de redactie van het VVDM-afdelingsblad *Alarm*. In het achtste nummer daarvan schreven ze een artikel waarin ze het beleid van de Ermelose generaal Smits bekritiseerden. Volgens de vier VVDM-leden was hij verantwoordelijk voor overplaatsingen van 'lastige' dienstplichtigen naar andere kazernes. Brigade-generaal E. O'Herne, die commandant was van de kazerne in Ermelo, reageerde fel op het artikel. Hij vergeleek *Alarm* met 'normvervagende' periodieken zoals *Vrij Nederland* en *Het Vrije Volk* en het nationaal-socialistische tijdschrift *Der Stürmer*. O'Herne veroordeelde Schul en Dona tot drie en vier maanden militaire tuchtklasse in Nieuwersluis. IJlstra en Ostermeijer kregen vijf respectievelijk drie dagen verzwaard arrest opgelegd.²²⁵ De Koster verbood de verspreiding van het achtste nummer van *Alarm*.²²⁶

De VVDM wilde haar bestandsperiode niet beëindigen vanwege de kwestie rondom Dona en Schul. Het was dan ook de BvD die de onverwachte actie van Schul en Dona aangreep om een comité op te richten dat tegen de veroordeling van Schul en Dona moest protesteren. Tot dit comité traden echter ook leden toe van de VVDM en het Algemeen Nederlands Jeugdverbond (ANJV), de politieke jongerenorganisatie van de CPN. Het comité stelde vier eisen: vrijspraak voor Dona en Schul, afschaffing van het Depot voor Discipline in Nieuwersluis, afschaffing van de censuur op tijdschriften van dienstplichtigen en afschaffing van de strafbevoegdheid van commandanten.²²⁷ Alle vier de eisen hadden ten doel veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht aan te brengen. Om deze eisen kracht bij te zetten belegde het comité op 8 november een protestbijeenkomst in Amersfoort. Tijdens deze bijeenkomst ging ook het hoofdbestuur van de VVDM overstag en schaarde zich achter de vier eisen. Voorzitter J. Reijntjes dreigde het Informeel Overleg met het ministerie van Defensie te beëindigen als het Hoog Militair Gerechtshof Dona en Schul niet zou vrijspreken.²²⁸ Minister De Koster wees Reijntjes in een telegram terecht. Hij stelde dat diens uitlating niet alleen blijk gaf 'van een onjuiste opvatting van de grondslag en de betekenis van het overleg, maar ook van een onjuist inzicht in de betekenis van een onafhankelijke rechterlijke macht'.²²⁹

Het Hoog Militair Gerechtshof veroordeelde Schul en Dona op 18 november tot drie maanden tuchtklasse Nieuwersluis. De straffen van IJlstra en Ostermeijer bleven ongewijzigd.²³⁰ De relatie tussen de VVDM en het ministerie van Defensie verslechterde vanaf dat moment snel. Hoewel de VVDM het Informeel Overleg niet beëindigde nu Schul en Dona waren veroordeeld, dreigde Reijntjes wel met nieuwe acties. De Koster beloofde de VVDM dat de Vaste Commissie voor Defensie het militaire straf- en tuchtrecht snel zou behandelen. Schul en Dona hoefden de tijd die ze in Nieuwersluis doorbrachten niet na te dienen, hoewel dat eigenlijk de regel was.²³¹ Door concessies te doen hoopte De Koster de VVDM tot bedaren te kunnen brengen en te voorkomen dat de vereniging uit het Informeel Overleg zou stappen. Als dat zou gebeuren kon het ministerie van Defensie de opstandige dienstplichtigen immers minder goed controleren.

De Koster schreef op 19 november bovendien een brief aan de bevelhebbers van de drie krijgsmachtdelen en de commandant van de Koninklijke Marechaussee, waarin hij commandanten verbood krijgstuuchtelijke straffen op te leggen in zaken aangaande de vrijheid van meningsuiting. Zij moesten dit aan de krijgsraad overlaten.²³² Hoewel De Koster door zijn brief de indruk wekte dat hij zich persoonlijk van de handelwijze van O'Herne distantieerde, was dit waarschijnlijk niet het geval. De Koster willigde slechts een van de vier eisen in die het comité rondom Schul en Dona had gesteld. De minister wilde bovendien voorkomen dat niet het ministerie van Defensie of de krijgsraad, maar willekeurige commandanten bepaalden in hoeverre de VVDM werd gedoogd of tegengewerkt. Zeker nu de relatie tussen het ministerie van Defensie en de vereniging zo gespannen was en De Koster voor tolerantie pleitte om escalatie te voorkomen, kon hij zich niet veroorloven dat commandanten de dienstplichtigen streng zouden aanpakken. Zijn brief aan de bevelhebbers moest dit voorkomen.

Het ministerie van Defensie besprak aan het einde van 1971 ook een tweede eis van het comité rondom Dona en Schul, namelijk de afschaffing van de censuur op militaire tijdschriften. Het hoofd van de Afdeling Wetgeving en Publiekrecht, M.J.P.D. baron van Harinxma thoe Slooten, bekritiseerde het al op 21 december 1967 ingestelde Lectorverspreidingsverbod dat de krijgsmacht moest beschermen tegen ongewenste uitlatingen van militairen. Hij twijfelde aan de juridische grondslag van dit verbod, dat geen wet maar een beschikking was. Artikel zeven van de grondwet bood namelijk slechts de mogelijkheid de vrijheid van meningsuiting door middel van een wet te beperken. Indien het ministerie van Defensie het Lectorverspreidingsverbod verder zou toepassen vreesde Van Harinxma thoe Slooten dat het ministerie van Defensie van ongrondwettigheid kon worden beticht. Hij was bovendien van mening dat het verbod ineffectief was en een slecht functionerend instrument 'voor de beteugeling van schriftelijke meningsuitingen, die de belangen van de krijgsmacht schaden'.²³³

De Defensieraad vergaderde op 24 november over het Lectorverspreidingsverbod. De Secretaris-Generaal van Defensie, G.H.J.M. Peijnenburg, stemde met Van Harinxma thoe Slooten in dat het verbod ineffectief was. Hij stelde dat het verbod de verspreiding van krijgstuuchtondermijnende geschriften niet voorkwam, maar hier juist publiciteit voor genereerde. De Defensieraad concludeerde dat er drie opties waren: het handhaven, het formeel intrekken of het 'laten sluimeren' van het Lectorverspreidingsverbod. Staatssecretaris Haex besloot in samenspraak met de Defensieraad tot de afschaffing ervan over te gaan. In de toekomst moesten krijgstuuchtondermijnende publicaties door waakzaamheid worden onderschept. De aanpak hiervan moest minder repressief zijn en de krijgsraad moest niet te snel worden ingeschakeld.²³⁴ De Defensieraad had een tweede eis van het comité voor Schul en Dona ingewilligd.

De VVDM kreeg op 22 november 1971 een nieuw hoofdbestuur en kwam onder voorzitterschap te staan van J. van Bergen. Het nieuwe bestuur besloot vanwege de inwilliging van twee van zijn vier eisen niet uit het Informeel Overleg met Defensie te stappen.²³⁵ De strijd rondom Schul en Dona werd nu in de politiek voortgezet. Tweede Kamerlid voor de PPR B. de Gaay Fortman maakte op 2 december gebruik van zijn interpellatierecht en pleitte voor de vrijlating van Schul en Dona. Nu De Koster in zijn brief van 19 november had besloten dat

commandanten geen krijgstuchtelijke straffen meer mochten opleggen, moest de straf van Schul en Dona nietig worden verklaard. Brigade-generaal O'Herne had hen deze straf immers opgelegd. Gebeurde dat niet, dan zou De Gaay Fortman deze juridische inconsequentie aan het Europees Hof voor de Rechten van de Mens voorleggen.²³⁶

Hij stelde bovendien de vrijheid van meningsuiting in bredere zin aan de orde. Volgens hem moest dit belangrijke recht ook voor militairen gelden. De Koster antwoordde De Gaay Fortman dat de vrijheid van meningsuiting inderdaad een belangrijk goed was, maar dat het recht hierop begrensd werd door de belangen van anderen. In het geval van de krijgsmacht waren dat de veiligheid van het land en het doelmatig functioneren van het militaire apparaat.²³⁷ In het midden van de jaren zestig had het ministerie van Defensie de dienstplichtigen nog wel enige ruimte gegeven in hun streven naar individuele vrijheid en de vergroting van hun democratische rechten. Het zag de protesten van de dienstplichtigen als middel om veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht aan te brengen. Nu het ministerie van Defensie deze protesten echter steeds meer als een aantasting voor het bestaansrecht van de krijgsmacht beschouwde, wees De Koster erop dat de mate van individuele vrijheid van dienstplichtigen werd ingeperkt door de eisen die de collectieve militaire veiligheid aan de dienstplichtigen stelden. Hij was niet bereid militairen vrijheid van meningsuiting te geven, omdat zij door hun kritische uitslatingen de inzetbaarheid van de krijgsmacht konden ondermijnen.

De VVDM besloot weer in actie te komen, nu De Gaay Fortman de vereniging te hulp was geschoten. Haar twee laatste eisen, namelijk de afschaffing van het Depot voor Discipline in Nieuwersluis en de vrijlating van Dona en Schul, waren immers nog altijd niet ingewilligd. Om deze eisen kracht bij te zetten organiseerde de VVDM op 18 december de 'Mars op Nieuwersluis'. Hierin liepen leden van de VVDM en Tweede Kamerleden van de progressieve partijen mee, zoals De Gaay Fortman, Wieldraaijer, A.G. van der Spek (PSP) en W. Kremer (CPN). Ook W. Kok, bestuurslid van de NVV, was van de partij. Het totaal aantal demonstranten liep tegen de duizend. Aansluitend aan de demonstratie stuurden VVDM-leden kaarten met de tekst 'Wie niet horen wil'. Naast deze tekst was een bom afgebeeld, die op figuurlijke wijze naar de legerleiding moest worden gegooid indien het Depot voor Discipline niet zou worden afgeschaft.²³⁸ De ministerraad had al op 10 december opdracht gegeven niet tegen de demonstranten op te treden, omdat op die manier een grote rel kon ontstaan.²³⁹ De Koster kwam de denkbeeldige bommengooiders en progressieve politici in januari 1972 tegemoet door de tuchtklasse in Nieuwersluis af te schaffen.²⁴⁰ Dona en Schul waren niet vrijgelaten, maar de minister had de overige drie eisen van de VVDM wel ingewilligd.

Met haar ludieke acties tegen de groetplicht en de haardracht en voor de vrijheid van meningsuiting had de VVDM gedurende 1970 en 1971 naar een grotere vermaatschappelijking van de krijgsmacht gestreefd. Het ministerie van Defensie wist niet goed hoe het deze acties moest interpreteren. Het vroeg zich af of ze het bestaansrecht van de krijgsmacht aantastten en over hoeveel persoonlijke vrijheid van handelen en spreken dienstplichtigen mochten beschikken alvorens de collectieve militaire veiligheid door hun vrijheidsstreven gevaar liep. De acties voor

de vrije militaire haardracht pasten volgens minister Den Toom in het streven naar een vermaatschappelijkte krijgsmacht en hij besloot deze haardracht vrij te laten. Soortgelijke acties voor de afschaffing van de groetplicht en de vrijheid van meningsuiting tastten volgens hem en zijn opvolger De Koster echter het bestaansrecht van de krijgsmacht aan en werden streng bestraft. Volgens de meerderheid in de ministerraad en de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer schaadden de dienstplichtigen de legitimiteit van de krijgsmacht op geen enkele wijze. Ze keurden het beleid van het ministerie van Defensie en het Hoog Militair Gerechtshof, waarin de protesten van dienstplichtigen soms werden gedoogd en dan weer werden aangepakt, daarom af.

Sabotage in de krijgsmacht

Parallel aan de protesten van de dienstplichtigen werd de krijgsmacht na het rampjaar 1969 tussen 1970 en 1971 ook met (opruiming tot) sabotage geconfronteerd. Door hun oproep tot en daadwerkelijke ondermijning stelden burgers en dienstplichtigen het bestaansrecht van de krijgsmacht in woord en daad ter discussie. Het ministerie van Defensie reageerde fel op de (opruiming tot) sabotage, omdat het beide zag als een regelrechte aanval op het bestaansrecht van de krijgsmacht. Voor de regering was dit echter allerm minst een uitgemaakte zaak. Beide partijen discussieerden gedurende 1970 en 1971 met elkaar over de juiste interpretatie van en de omgang met het verschijnsel van sabotage.

De oprichting van de Volksuniversiteit voor Sabotage

Net als in 1969 waren het aan het begin van 1970 opnieuw Kater en Van Duijn die de sabotagekwestie op de agenda zetten. Van Duijn poogde zijn uit 1969 daterende sabotagenota in januari 1970 in het Amsterdamse *Gemeentebblad* te publiceren om hier brede bekendheid aan te geven. De Amsterdamse burgemeester I. Samkalden gaf daar echter geen toestemming voor. Zijn bezwaren richtten zich op twee passages waarin Van Duijn dienstplichtigen opriep het leger te ondermijnen en munitiefabriek De Hembrug en oorlogsschepen in de haven van Amsterdam te vernietigen. Van Duijn nam de afwijzing van Samkalden hoog op en schreef hem op 5 januari een brief om hem ertoe te bewegen zijn standpunt te wijzigen. Samkalden bracht een bezoek aan Van Duijn en diens vriendin C. Kuit, maar weigerde ook na dit gesprek de sabotagenota te publiceren. *Het Vrije Volk*, *Het Parool* en *De Groene Amsterdammer* publiceerden de omstreden stukken uit deze nota vervolgens wel.²⁴¹

De publiciteit over de sabotagenota bereikte de BvD, die enthousiast was over de inhoud van dit document. BvD-lid B. Dankbaar belde Van Duijn op om over de uitvoering van de in de nota vermelde ideeën te praten. Van Duijn, Kater en Dankbaar richtten in januari 1970 de 'Volksuniversiteit voor sabotage, pseudo-erotiek en andere vormen van democratisch verzet' op. Deze volksuniversiteit moest het Nederlandse volk, en in het bijzonder de dienstplichtigen, opleiden in de tactieken om geweldloos verzet en obstructie te plegen. Op 22 janua-

ri hielden Van Duijn, Kater en Dankbaar een persconferentie om de samenleving over hun nieuwe instituut te informeren. De eerste bijeenkomst van de volksuniversiteit vond plaats op 24 januari. Hierbij waren tachtig mensen aanwezig.²⁴²

Van Duijn proclameerde vervolgens op 5 februari de oprichting van de Oranjevrijstaat. Dit was een nieuwe maatschappij die de oude, niet meer functionerende samenleving 'als een paddenstoel op een rottende boomstronk zou vervangen'. De Oranjevrijstaat zou uit elf volksdepartementen bestaan, waarvan een het Volksdepartement voor Sabotage van Macht en Geweld was. Dit departement zou het ministerie van Defensie vervangen.²⁴³ De reeds bestaande Volksuniversiteit voor Sabotage, pseudo-erotiek en andere vormen van democratisch verzet ging in de nieuwe organisatie op. De BvD stuurde dit nieuwe volksdepartement aan.²⁴⁴ Het manifest van de Oranjevrijstaat werd op 5 september door de VPRO op de radio uitgezonden.²⁴⁵

De BvD bracht als leider van het volksdepartement drie sabotagepamfletten uit met de namen S1, S2 en S3, waarin de bond zijn achterban ocriep het leger in zijn functioneren te belemmeren.²⁴⁶ Het ministerie van Defensie was van deze pamfletten niet gecharmeerd. Bevelhebber der Landstrijdkrachten Van Rijn schreef de minister van Defensie: 'De inhoud van deze geschriften is van dusdanig opruiende, smerige, beledigende en gezagsondermijnende aard, dat geen enkele twijfel mogelijk is ten aanzien van de strafbaarheid van de makers en de verspreiders der pamfletten en de opportuniteit ener strafvervolgung'. Van Rijn vroeg de minister aandacht te besteden aan 'het voortschrijdende kwaad der gezagsondermijnende, tegen de krijgsmacht gerichte propaganda' en stelde hem voor de S-pamfletten te verbieden en de makers ervan te vervolgen.²⁴⁷ Ook de Lectuurcommissie was van mening dat deze pamfletten niet mochten worden verspreid.²⁴⁸

Voor de Legerraad waren de antimilitaristische uitingen van Van Duijn en de BvD begin februari een belangrijk vergaderpunt. Voorzitter Haex vroeg in de vergadering aandacht voor de 'ondermijnende activiteiten' binnen de Koninklijke Landmacht. Hij vroeg zich af of het ministerie van Defensie hiertegen volgens een vast plan moest optreden of elke keer achter de feiten moest blijven aanhollen. Hij wilde vaststellen of de ondermijnende activiteiten erop waren gericht de 'homogeniteit van Defensie' te doorbreken. Tot deze activiteiten rekende hij 'alle acties, die afbreuk doen aan de essentiële behoeften van de krijgsmacht: voldoende financiële middelen, bewegingsruimte en een goed moreel'. Van Rijn mengde zich in de discussie en liet weten dat hier zeker sprake van was. Volgens hem was het probleem van de ondermijning van de krijgsmacht 'naast de financiële problemen, voor de eerstkomende periode het belangrijkste punt' van aandacht.²⁴⁹

Niet iedereen nam de sabotageoproep van Van Duin, Kater en de BvD echter zo serieus. Op 5 februari stuurde de Amsterdamse officier van justitie J.F. Hartsuiker de procureur-generaal bij het gerechtshof te Amsterdam een brief over de zaak-Van Duijn. Volgens hem kon Van Duijn noch zijn opruiing tot ondermijning van het leger serieus worden genomen. Hij wilde slechts zijn omgeving op stang jagen en publiciteit genereren. Hetzelfde gold voor Kater, die volgens Hartsuiker een meeloper en zo mogelijk 'nog wat verwarder en onwezenlijker' was

dan Van Duijn. De rechter-commissaris, die Van Duijn had ondervraagd, hield er hetzelfde standpunt op na. Justitie moest beide heren nauwlettend in de gaten blijven houden, maar pas ingrijpen indien zij 'kabouterland gaan verlaten en in de grote mensen-wereld stappen met hun acties'.²⁵⁰

Hartsuiker informeerde de ministerraad op 13 februari over dit standpunt, maar stuitte op weerstand van minister Den Toom. De minister vond dat de 'slechte invloed op het leger van mensen als Kater en Van Duijn' niet moest worden onderschat en begreep niet waarom het Openbaar Ministerie niet meteen na hun mediaoptreden tot vervolging was overgegaan. Minister van Financiën H.J. Witteveen (VVD) vroeg Den Toom of hij kon bewijzen dat de uitspraken van Kater en Van Duijn negatieve consequenties hadden voor de krijgsmacht. Den Toom moest toegeven dat hij dit niet kon. Bij gebrek aan bewijs besloot de ministerraad er bij het Openbaar Ministerie op aan te dringen Kater en Van Duijn niet te bestraffen.²⁵¹

Het standpunt van de ministerraad ergerde niet alleen Den Toom, maar ook het Comité Verenigde Chefs van Staven. De Chefs van Staven voelden zich in hun functie verantwoordelijk 'voor de veiligheid van hun personeel en het aan hun zorg toevertrouwde materieel' en konden deze veiligheid in het geval van sabotage niet garanderen. Ze besloten Den Toom namens het comité een brief te sturen waarin ze hun verontrusting uitten. Hij moest er volgens hen nogmaals bij de regering op aandringen Van Duijn justitieel te laten vervolgen.²⁵² Het niet vervolgen van Van Duijn gaf de militairen het gevoel dat er tegen opruiing en ondermijning niet werd opgetreden. Bovendien zou de strafrechtelijke vervolging van Van Duijn zijn aanhangers ervan weerhouden aan diens sabotageoproep gevolg te geven en daardoor daadwerkelijke obstructie kunnen voorkomen.²⁵³

Het voorval rond Kater en Van Duijn toonde aan dat het ministerie van Defensie de tegenwerking serieus nam. Den Toom meende dat de opruiing tot sabotage van Kater en Van Duijn de homogeniteit van de krijgsmacht aantastte, maar ook haar geloofwaardigheid als goed functionerend instrument. Hij kon dit echter niet bewijzen en kreeg daardoor de ministerraad niet op zijn hand. Den Toom en de Chefs van Staven moesten accepteren dat het Openbaar Ministerie Kater en Van Duijn als kwajongens wenste te beschouwen wier opruiing geen negatieve uitwerking had op het bestaansrecht van de krijgsmacht.

Opruiing tot sabotage op kazerneterrein

Nadat de sabotagenota en de sabotagepamfletten de gemoederen tussen januari en maart 1970 had beziggehouden, ging de kwestie rondom de ondermijning van de krijgsmacht in maart een nieuwe fase in. Dertig leden van het Volksdepartement voor Sabotage van Macht en Geweld vielen op 11 maart 1970 de Juliana van Stolbergkazerne in Amersfoort binnen. Het beoogde door zijn inval dienstplichtigen op het kazerneterrein tot obstructie aan te zetten. Zij moesten het leger tegenwerken en zo voorkomen dat de krijgsmacht haar dienstplichtigen op termijn steeds vaker tegen de eigen burgers zou inzetten. De leden van het Volksdepartement deelden pamfletten uit met de volgende tekst: 'Het leger wordt ingezet om "orde en rust" te handhaven,

en dat betekent: diktatuur in Griekenland en Portugal (onze bondgenoten nota bene) armoede en onderdrukking in Afrika en Zuid Amerika, oorlog in Vietnam. Straks moet jij ook op sta-kende arbeiders en demonstrerende scholieren schieten!'.²⁵⁴ Terwijl groepen burgers in de jaren veertig nog voor een versterking van de militaire bijstandstaak hadden geijverd en zelf graag meehielpen de orde en rust te bewaren, leverde juist deze taak de krijgsmacht nu veel kritiek op.

Een informant van de Militaire Inlichtingendienst postte op 11 maart bij de Juliana van Stolbergkazerne en rapporteerde over de gebeurtenissen. Volgens hem reageerden de passe-rende militairen nauwelijks op de oproep van de leden van het Volksdepartement om tot sabo-tage over te gaan.²⁵⁵ Toch zorgde de inval in de Juliana van Stolbergkazerne voor ophef binnen het ministerie van Defensie. Het hield Kater en Van Duijn voor deze inval verantwoordelijk en de Chef Generale Staf hamerde er op 12 maart binnen het Comité Verenigde Chefs van Staven opnieuw op dat Van Duijn en Kater strafrechtelijk moesten worden vervolgd. Alleen zo kon worden voorkomen dat zij anderen tot sabotage zouden aanzetten.²⁵⁶ De voorzitter, vice-admiraal H.M. van den Wall Bake, stelde een nota op waarin hij de 'ernstige verontrusting' van het comité nogmaals kenbaar maakte. Hij wees opnieuw op de grote kosten die de sabotage veroorzaakte en stelde dat de personele veiligheid van het krijgsmachtpersoneel onder dit ver-schijnsel te lijden had. Hij was er bovendien van overtuigd dat de publiciteit rondom de sabota-gekwestie tot een toename van het aantal vernielingen leidde. Het niet-vervolgen van Kater en Van Duijn liet bij de bevolking tot slot de indruk achter dat opruiing ongestraft bleef. Van den Wall Bake besloot zijn nota met de opmerking dat Van Duijn en Kater alsnog moesten worden vervolgd. Hij stuurde zijn nota naar Den Toom, die ervoor zorgde dat deze bij de minister-president en de ministers van Onderwijs, Binnenlandse Zaken, Justitie en Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk terecht kwam.²⁵⁷

Officier van justitie Hartsuiker uitte zich naar aanleiding van de inval in de Juliana van Stolbergkazerne ook over de opruiing tot sabotage. Hij sprak niet over Van Duijn en Kater, maar over de daders van de inval. Volgens hem was hun enige doel geweest 'publiekelijk een rel te ontketenen'. De bestraffing van de daders zou nog meer publiciteit genereren en die zou de afschrikkende werking van een eventuele bestraffing overvleugelen. Hartsuiker vroeg zich af wat de bevolking ervan zou vinden 'wanneer de schijn wordt gewekt, dat de militaire over-heid zijn terreinen slechts kan beschermen met behulp van een strafvervolging door de burger-lijke justitie'. Volgens hem zou de bevolking dit 'een lachertje' vinden en zou het prestige van de krijgsmacht daaronder lijden.²⁵⁸ Anders dan het ministerie van Defensie beweerde Hartsui-ker dat een strafrechtelijke vervolging van burgers die tot obstructie opriepen de geloofwaar-digheid van de krijgsmacht niet versterkte, maar juist verzwakte.

Het ministerie van Defensie werd ondertussen tevens met de VVDM geconfronteerd. De vereniging had zich aanvankelijk niet met sabotage ingelaten, maar begin april 1970 bleek dat dienstplichtigen toch iets van de sabotagekwestie hadden opgepikt. In het aprilnummer van het VVDM-afdelingsblad te Oirschot, genaamd *Luctor*, stond namelijk de volgende tekst afge-drukt:

'Het enige wat je moet doen is je verzetten en leiding geven in dat verzet. Pleeg obstructie waar je kan. Saboteer het systeem. Revolteer. Laat merken dat je er bent. Waarom geen stenen bij het Ministerie van Uitbuiters (vroeger Defensie) naar binnen gekeild? Waarom geen stormloop op dat centrum van paternalisme? Om in Oirschot te blijven: waarom geen bezetting van centrale posten (keuken, kantine, wachtgebouw)? Waarom geen sabotage op appels, inspecties en controles? Waarom dit alles niet? Op die manier zullen pas velen actief worden. Pleeg revolutionaire acties en de massa zal je volgen. Kijk naar het voorbeeld van alle grote revolutionairen! Kijk ernaar en pas het toe. Het is de toekomst!'²⁵⁹

Deze tekst was niet door de redacteuren van *Luctor* geschreven en anoniem in het tijdschrift geplaatst. In een naschrift gaf de redactie aan geen verantwoordelijkheid te dragen voor de inhoud van het artikel.²⁶⁰

Voor Van Rijn maakte het echter geen verschil wie de tekst in *Luctor* had geschreven. Hij stuurde de commandanten een brief 'betreffende gezagsondermijnende activiteiten'. Hierin herhaalde hij passages uit zijn reeds meermaals genoemde 'Beschouwing met betrekking tot propaganda- of verzetsacties door militairen of waarbij militairen direct zijn betrokken'. Dat Van Rijn deze beschouwing er opnieuw op nasloeg en de commandanten bovendien meedeelde dat het niet mogelijk was hun richtlijnen te geven voor alle gevallen van opruiing tot sabotage, toont de hulpeloosheid van de krijgsmacht in deze kwestie. Van Rijn stelde in zijn brief dat de commandanten goed met de dienstplichtigen moesten communiceren en opruiing tot sabotage door middel van 'positieve beïnvloeding' moesten voorkomen. Lukte dat niet, dan was 'snel en afdoend disciplinair optreden' tegen de daders geboden. Indien 'gezags- en krijgstuchtondermijnende geschriften' werden aangetroffen moest volgens de normale procedure worden gehandeld, wat betekende dat er een onderzoek werd ingesteld, een proces-verbaal werd opgesteld en de daders werden bestraft.²⁶¹

Van Rijn vond deze handelwijze volledig legitiem. Van een inperking van de vrijheid van meningsuiting - het ging immers om het schrijven over sabotage en niet over de uitvoering daarvan - wilde hij niets weten. Volgens hem bleef 'ook met volledig behoud van de vrijheid van meningsuiting en vrijheid van drukpers ieders verantwoordelijkheid volgens de wet' bestaan. Van Rijn benadrukte dat de collectieve militaire veiligheid niet mocht lijden onder het vrijheidsstreven van militairen. Ontoelaatbare mededelingen moesten aan de krijgstucht en de wet worden getoetst. Hetzelfde gold voor de redactieleden van *Luctor*, ongeacht of de identiteit van de schrijver van het artikel over sabotage bekend was. Van Rijn stelde: 'Door het verlenen van medewerking aan de verspreiding van deze stukken maken de redactieleden zich - evenals de schrijvers - schuldig aan het plegen van een krijgstuchtelijk vergrijp, mogelijk zelfs aan een strafbaar feit'. De commandant mocht de verspreiding van een geschrift waarvan de inhoud strijdig was met de krijgstucht of met het belang van de krijgsmacht aan de Lectorcommissie aanbieden.²⁶²

De commandant van de kazerne in Oirschot, brigade-generaal F.J.G. Brackel, mengde zich ook in de affaire rond *Luctor*. Hij wilde met de drie redactieleden spreken, ook al hadden die zich van het artikel in *Luctor* gedistantieerd.²⁶³ De redactieleden H. Koster, D. Kaas en T. van der Wardt waren echter een paar dagen eerder naar huis vertrokken, omdat hun diensttijd ten einde was. Door middel van een beroep op artikel 32 van de Dienstplichtwet kon Brackel de drie redacteuren naar Oirschot terughalen. Dit artikel bepaalde namelijk dat dienstplichtigen met groot verlof konden worden teruggeroepen indien ze ervan werden verdacht strafbare feiten te hebben gepleegd. Zo kwam het dat de Koninklijke Marechaussee Koster, die zijn baan als onderwijzer weer had hervat, op 7 april uit zijn klas haalde en per jeep naar Oirschot bracht. Ook Kaas en Van der Wardt werden opgepakt. De Koninklijke Marechaussee nam in Eindhoven vingerafdrukken en foto's van de drie redacteuren en onderwierp hen daarna aan een verhoor. Koster, Kaas en Van der Wardt weigerden echter de naam van de schrijver van het artikel te noemen. Daarom werd tegen hen alledrie een proces-verbaal opgemaakt wegens opruiing tot strafbare feiten, het aanzetten tot revolte en de ondermijning van de krijgstucht. Een woordvoerder van de Legervolichtingsdienst legitimeerde deze aanpak door te stellen dat Defensie de publicatie in *Luctor* 'niet neemt en te ver vindt gaan'. Bovendien gaf de dienst aan: 'Zolang wij niet weten wie de schrijver is, blijft de redactie verantwoordelijk'.²⁶⁴ De BvD had voor deze gang van zaken geen goed woord over. In een van zijn pamfletten schreef de bond: 'Ons recht op vrije meningsuiting wordt verkracht. Dat is regelrechte militaire dictatuur! Dat is terreur!'.²⁶⁵ De bond vond dat het in een democratie zoals Nederland ontoelaatbaar dat mensen werden veroordeeld voor het geven van hun mening.

Tweede Kamerlid voor de VVD G. Koudijs vroeg minister Den Toom op 8 april welke maatregelen hij tegen de redacteuren overwoog. Den Toom vaardigde een verbod op *Luctor* uit en stelde dat hij 'overeenkomstige maatregelen' zou nemen indien 'de Nederlandse defensie ondermijnende activiteiten zich weer zouden voordoen'.²⁶⁶ Met het Comité Verenigde Chefs van Staven sprak Den Toom af dat zij de lectuur waarvoor de commandanten een verspreidingsverbod afkondigden naar de Lectuurcommissie zouden sturen. De overige lectuur met een subversieve strekking zou elke week aan het Comité Verenigde Chefs van Staven worden aangeboden, die de minister van Defensie hierover moest inlichten. Het comité was hier content mee. Het was van mening dat de VVDM door haar subversieve acties steeds meer probeerde het ministerie van Defensie lam te leggen.²⁶⁷

Terwijl de aandacht naar de opruiing tot sabotage uitging, werd tussen eind maart en begin mei 1970 melding gemaakt van circa dertig concrete gevallen van vernieling. Zo werd de krijgsmacht - meestal de landmacht - geconfronteerd met water in benzinetanks van militaire voertuigen, losgedraaide wielmoeren en doorgeknijpte telefoonkabels. Ook waren er op kazernes misleidende telefoontjes binnengekomen, door bellers die bijvoorbeeld beweerden dat het kind van een van de commandanten was overreden. In sommige gevallen hadden onbevoegden zich op militair terrein begeven om daar vernielingen aan te richten. Zo hadden indringers in Den Helder hakenkruizen geschilderd op Duitse rupsvoertuigen.²⁶⁸

Beïnvloed door deze meldingen schreef Van Rijn op 21 april een brief aan de staatssecretaris van Defensie. Hij schreef hem dat het Wetboek van Strafrecht noch het Wetboek van Militair Strafrecht een artikel bevatte dat sabotage strafbaar stelde. Hij omschreef dit verschijnsel als de 'vernieling, beschadiging of wegmaking van enig tot de krijgsmacht behorend goed', dan wel de belemmering om militaire goederen te gebruiken. Hij stelde voor een 'sabotage-artikel' in het Wetboek van Strafrecht op te nemen. Het grote voordeel daarvan was dat dit wetboek zowel kon worden gebruikt voor de bestraffing van burgers als van militairen die obstructie pleegden. Als strafmaat stelde hij een gevangenisstraf van maximaal negen jaar voor.²⁶⁹

In het Wetboek van Strafrecht werd voorlopig geen sabotageartikel opgenomen, maar het ministerie van Justitie stelde Den Toom op 11 mei wel voor een commissie op te richten waarin leden van de hogere legerleiding en het Openbaar Ministerie zouden samenkomen. Het doel van deze commissie was de 'uitwisseling van informatie over en begrip voor elkanders standpunt met betrekking tot subversieve acties tegen het leger gericht, en het strafrechtelijk of ander optreden van de overheid daartegen'.²⁷⁰ Den Toom reageerde positief op dit voorstel en achtte de gezamenlijke commissie 'van wezenlijk nut'.²⁷¹ De commissie kwam op 20 mei voor het eerst bijeen. Voorzitter A. Mulder, de secretaris-generaal van het ministerie van Justitie, gaf toe content te zijn met de nieuwe commissie, omdat acties tegen het leger zowel door militairen als door burgers konden worden gepleegd. Een betere coördinatie tussen de burgerlijke en de militaire justitie was een voorwaarde voor het succesvol tegengaan van deze acties. Van Rijn deelde zijn vreugde. De commandanten waren zeer bezorgd nu de kans op subversieve acties toenam en vroegen om maatregelen van hogerhand. Van Rijn vond dat de burgerjustitie aan de militaire justitie moest worden aangepast.²⁷² Hij hoopte de commissie ervan te overtuigen dat de ondermijning van de krijgsmacht alleen door middel van een harde aanpak een halt kon worden toegeeroepen.

De droom van Van Rijn werd evenwel aan diggelen geslagen. Het Openbaar Ministerie pleitte nog altijd voor een gedoogbeleid in plaats van repressie. Het stelde zich, zo bleek ook al bij de eerste commissievergadering, opnieuw op het standpunt dat een justitieel onderzoek en een justitiële vervolging niet los kon worden gezien van de reactie die deze in de samenleving teweegbrachten. Als de Nederlandse bevolking niet instemde met het repressief optreden van de regering, kon het Openbaar Ministerie niet tegen de wil van de bevolking ingaan. Het gevaar van hard optreden was dat de bevolking de overheid het 'odium van fatsoensrakers' gaf, of haar ervan beschuldigde 'geen begrip te hebben voor maatschappelijke verhoudingen'. Om die reden had het Openbaar Ministerie Van Duijn en Kater niet vervolgd en was het ook huiverig om in de toekomst tot strafrechtelijke vervolging over te gaan. Hoewel het Openbaar Ministerie zich realiseerde dat hun acties het leger ondermijnden, brachten strafprocessen publiciteit met zich mee waardoor er nog meer obstructie zou kunnen ontstaan.²⁷³

Terwijl Van Rijn en Den Toom enerzijds en het Openbaar Ministerie anderzijds nog altijd lijnrecht tegenover elkaar stonden, kwam de auditeur-militair van de arrondissementskrijgsraad in Den Bosch, H.J. Beaumont, Van Rijn op 4 juni 1970 tegemoet. De redactieleden van *Luctor* stonden daar terecht, evenals F. Maal en H. Jonker, die ervan werden verdacht het tijd-

schrift te hebben gestencild en verspreid. Beaumont was van mening dat de redacteuren en een van de distributeurs, Jonker, van *Luctor* zich duidelijk en met kwade opzet aan opruiing schuldig hadden gemaakt. Hij legde Kaas, Van der Wardt en Koster twee maanden voorwaardelijke gevangenisstraf op. Kaas en Van der Wardt moesten een boete van 250 gulden en Koster een boete van 200 gulden betalen. Jonker werd tot een maand voorwaardelijke gevangenisstraf en een boete van 150 gulden veroordeeld. Maal werd vrijgesproken, omdat de auditeur-militair er niet van overtuigd was dat hij *Luctor* ook daadwerkelijk had gedistribueerd. Beaumont had geen zwaardere straffen willen opleggen, omdat het de eerste keer was dat de krijgsraad dienstplichtigen veroordeelde voor het plaatsen van een opruiend artikel. De straffen dienden als 'waarschuwingsschoten'.²⁷⁴

Koster, Kaas en Van der Wardt gingen tegen hun straf in hoger beroep en verschenen op 12 augustus 1970 voor het Hoog Militair Gerechtshof. Advocaat-fiscaal Van Voorst tot Voorst stelde dat het artikel in *Luctor* op zichzelf genomen 'nauwelijks echt inhoud' had, maar toch serieus moest worden genomen. Hij zei hierover:

'Maar al weten wij als advocaat-fiscaal en auditeur-militair dat er in het leger iets rommelt en al zullen wij daarom niet op alle slakken zout leggen, dit stuk heeft toch bepaalde grenzen overschreden. Het is werkelijk opruiend. Zwakke broeders zouden door het lezen van dit artikel tot onverantwoorde daden gebracht kunnen worden, die ze eigenlijk niet zouden willen begaan en die ze achteraf zouden betreuren'.

De advocaat van de redacteuren, G.J.P. Cammelbeeck, was het niet met dit oordeel eens: 'Niemand gelooft dat dit stuk een hond, laat staan een Nederlandse soldaat, tot strafbare daden zou kunnen brengen. Het is wartaal. "Zwakke broeders" behoren al niet door de keuring van de militaire dienst te komen'. Cammelbeeck vroeg daarom vrijspraak voor de drie redactieleden.²⁷⁵ Het Hoog Militair Gerechtshof deed op 9 september uitspraak en veroordeelde de redacteuren voor 'opruïing' en 'militaire opruiing'. Ze kregen een gevangenisstraf van twee maanden voorwaardelijk met een proeftijd van twee jaar en een boete van tweehonderd gulden opgelegd.²⁷⁶

De opruiing tot sabotage had zich tussen maart en augustus 1970 van buiten naar binnen de krijgsmacht verplaatst. Burgers hadden geprobeerd dienstplichtigen tot obstructie te bewegen en leken succes te hebben nu VVDM-leden werden beschuldigd van opruiing tot sabotage. Om dit verschijnsel binnen de krijgsmacht een halt toe te roepen werd een civiel-militaire commissie opgericht die de vernielingen binnen de krijgsmacht moest onderzoeken en de bestraffing van saboteurs moest coördineren. De eerdere tegenstellingen tussen de repressieve benadering van Den Toom en Van Rijn en de gedogende benadering van het Openbaar Ministerie kwamen in deze commissie opnieuw tot uiting.

De Actie Krak'et

In september 1970 kreeg de krijgsmacht opnieuw met provocaties te maken, maar dit keer was een politieke partij daarvoor verantwoordelijk. Kort na de Tweede Kamerverkiezingen, tijdens een persconferentie op 10 september 1970, kondigde de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) de 'Actie Krak'et' aan. De PSP had tijdens de verkiezingen naar eigen zeggen niet voldoende stemmen gekregen en vond bovendien dat ze te weinig publicitaire aandacht kreeg. De partij gebruikte de Actie Krak'et om de samenleving op het bestaan van de partij te wijzen. Het koos voor een thema dat reeds veel beroering had gewekt, namelijk sabotage.²⁷⁷

De PSP beoogde met de Actie Krak'et het defensiebudget in vier jaar tijd af te breken. Volgens de partij was het niet nodig zo veel geld aan de krijgsmacht uit te geven, omdat het leger niet werd ingezet voor de territoriale verdediging. Een toekomstige oorlog zou geen conventionele maar een atoomoorlog zijn. De krijgsmacht kon hiertegen niet veel ondernemen en was overbodig geworden. Het geld dat niet aan militaire doeleinden zou worden uitgegeven moest onder meer worden geïnvesteerd in onderwijs en woningbouw. De PSP ontwikkelde een alternatief defensiebeleid, waarin ondermijning een rol speelde. De partij stelde: 'Wij verdedigen ons zelf wel. Door kritisch onderwijs, dat leert leugens en propaganda van waarheid te onderscheiden. Door de tientallen vormen van geweldloos verzet, non-coöperatie, staking en sabotage. Die zijn veel doeltreffender tegen het soort gevaren dat wij te duchten hebben'.²⁷⁸ Een speciaal door de PSP ingestelde studiewerkgroep moest de details van dit alternatieve plan uitwerken en werd daarin bijgestaan door Van Duijn. De PSP probeerde de publieke opinie achter zich te krijgen door haar ideeën in pamfletten op te tekenen en de publiciteit op te zoeken.²⁷⁹

Het ministerie van Defensie had niet door dat de PSP slechts over sabotage sprak omdat de partij met dit brisante thema haar kiezersaantal wilde vergroten. Het veroordeelde de Actie Krak'et daarom fel. Volgens Den Toom wekte de PSP de indruk dat zij zich achter de door de BvD en de Oranjevrijstaat gepropageerde sabotage stelde.²⁸⁰ Haex' afkeuring reikte verder en hij bekritiseerde de praktijken van de PSP in de media als volgt: 'Deze methodes passen niet in een democratische rechtsorde - dit zijn El Fatah-achtige methodes'.²⁸¹ De krijgsmacht was in de democratische rechtsstaat verantwoordelijk voor de landsverdediging en wilde niet dat burgers hieraan door middel van 'guerrilla-acties' een bijdrage leverden.

Ondanks de felle reactie van Den Toom en Haex op de Actie Krak'et besteedden het Openbaar Ministerie en de hogere legerleiding hier tijdens de tweede vergadering van hun gezamenlijke commissie geen aandacht aan.²⁸² Dat had ook geen zin, want de commissie kon een politieke partij niet veroordelen voor het standpunt dat zij innam. Den Toom kon de Chefs van Staven slechts vragen waakzaamheid te betrachten.²⁸³ Lang was die waakzaamheid echter niet nodig, want de PSP deed al snel na de publicatie van haar eerste actiebulletin afstand van sabotage als actiemiddel. Naarmate de tijd verstreek genereerde ze steeds minder publiciteit voor de Actie Krak'et en de actie werd uiteindelijk beëindigd zonder dat de PSP hier electoraal en publicitair voordeel mee had kunnen doen.²⁸⁴

Sabotagepaniek

Veel tijd om over de Actie Krak'et na te denken kreeg het ministerie van Defensie niet. Op 25 september 1970 zond de VPRO namelijk een radio-uitzending uit over sabotagemotieven en de mogelijkheden daartoe in de legerplaats Oirschot, waar het artikel in *Luctor* eerder al voor problemen had gezorgd. In het programma liet VPRO-verslaggever J. Haasbroek dienstplichtigen aan het woord over het gooien van suiker in benzinetanks van legervoertuigen, het leeg laten lopen van de olie in deze voertuigen en het plakken van sabotagepamfletten. Een van de geïnterviewde dienstplichtigen legde uit hoe gemakkelijk het was om 's avonds ongezien het kazerneterrein te betreden:

'En hier is poort een, daar is ook niet in te komen, maar er is wel ontzettend veel te saboteren, in de buurt ervan, want daar staan namelijk de Leopardtanks, die zoals u weet sinds een maand hier op de legerplaats zijn. Nou zijn we d'r voorbij. Nou, hier komen we weer langs de poort, je kunt al zien aan het gezicht van de portier dat die er weinig zin in heeft om achter maoïsten en allerlei andere duistere figuren aan te hollen'.

Op de vraag wat een dienstplichtige moest doen als hij zich eenmaal op militair terrein bevond, antwoordde iemand anders: 'Nou, dan moet je dus zo gauw mogelijk gewoon lopen, want er lopen nog zoveel militairen in burger daar, twaalf uur, een uur, dat valt helemaal niet op en dan ga je naar plaatsen waar dus die tanks staan, die staan er dus gewoon geparkeerd, nou ja, die worden verder helemaal niet gebruikt, die plaatsen, en daar kan je van alles doen natuurlijk'.²⁸⁵

De VPRO had al eerder radiozendtijd besteed aan antimilitaristische berichtgeving. Op 5 december 1969 had Kater immers op de radio uitgelegd waarom hij zijn oproepkaart voor de militaire dienst had verbrand. De radio-uitzending van 25 september onderscheidde zich echter van deze eerdere uitzending, omdat nu dienstplichtigen aan het woord kwamen die spraken over concrete mogelijkheden om de krijgsmacht schade toe te brengen. Het Comité Verenigde Chefs van Staven besloot op 1 oktober een conceptbrief voor de commandanten in de legerplaatsen op te stellen, waarin het hen een hart onder de riem stak en op repressie aandrong: 'Er is een campagne aan de gang die oproept tot verzet en sabotage binnen de strijdkrachten. Indien deze oproep inderdaad zulke acties en daden tot gevolg zou hebben, dan verwacht ik dat zij zich hiertegen met de geëigende middelen en met grote beslistheid zullen teweerstellen. De commandanten kunnen hierin verzekerd zijn van mijn steun'.²⁸⁶

De ministerraad besprak de VPRO-uitzending op 2 oktober. De leden keurden de uitzending unaniem af omdat de VPRO tot sabotage opriep. Den Toom maakte hier gebruik van en stelde dat het aantal vernielingen bij de landmacht 'schrikbarend' toenam en de regering tegen uitzendingen zoals die van de VPRO moest optreden.²⁸⁷ M.A.M. Klompé, de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, was het met Den Toom eens en toetste de uitzending aan de Omroepwet. Ze stelde vast dat de VPRO artikel tien, lid twee van deze wet had overtreden. Conform dit artikel mochten uitzendingen geen informatie bevatten die de staats-

veiligheid of de openbare orde in gevaar bracht. Volgens Klompé schetste de uitzending het beeld van makkelijk uitvoerbare sabotagehandelingen, die door de VPRO niet als verwerpelijk waren gepresenteerd. Dit vergrootte de kans op toekomstige obstructie. Bij overtreding van artikel tien waren er twee straffen denkbaar: het geven van een officiële berisping of het ontnemen van zendtijd. Klompé koos voor de berisping.²⁸⁸ VPRO-voorzitter J. Kassies verbaasde zich hierover. De VPRO had haar uitzending puur op nieuwsgaring en -overdracht gebaseerd. Kassies vond dat Klompé een 'repressieve censuur' toepaste. De VPRO-uitzending als een gevaar voor de staatsveiligheid te omschrijven was 'ongelofelijk' en 'disproportioneel'.²⁸⁹ Het leek volgens hem wel of Nederland een dictatuur aan het worden was nu Klompé zo heftig op de VPRO-uitzending reageerde.²⁹⁰

De sabotage-uitzending bracht ook andere reacties teweeg. In verschillende legerplaatsen brak paniek uit en plotseling werden overal 'gevallen van sabotage' gemeld. De leiding van de vliegbasis Leeuwarden trof in een van de loodsen een briefje aan met de tekst: 'Zaterdag van 7 tot 11 heb ik hier gebivakkeerd. Ik vond de sleutel niet op zijn plaats'. Bij nadere inspectie bleek bovendien dat de telefoon niet functioneerde en een tankwagen niet wilde starten. Daarnaast was er op de tankwagen met krijt een figuurtje getekend dat op het ban-de-bom-teken leek. De commandant, kolonel J. Singer, vond het geen goed idee de Starfighters te laten opstijgen, omdat zij benzine uit de tankwagens gebruikten. Hij liet deze benzine eerst onderzoeken, maar hier bleek niets mee mis te zijn. Het was puur toeval dat de tankwagen niet had willen starten. Het dubieuze briefje bleek door een personeelslid in de hangaar achtergelaten.²⁹¹ Oirschot meldde een vergelijkbaar incident. De kazerneleiding aldaar zette een dienstplichtige in de cel toen een nieuwe tank weigerde. De tank bleek echter niet door hem gesaboteerd te zijn, maar een fabrieksfout te bevatten.²⁹²

Ook de verschillende landelijke en regionale kranten besteedden van 7 tot en met 9 oktober veel aandacht aan de uitzending van de VPRO. Ze toonden interesse in de uitspraken van politici, die graag over de uitzending spraken. Staatssecretaris Haex was van mening dat het aantal vernielingen in het leger sterk toenam ten opzichte van de jaren 1966 tot en met 1969, waarin slechts een enkele melding was binnengekomen. Hij omschreef de daders van de sabotage als 'een bijzonder kleine groep onevenwichtigen die deze diepgaande laffe misdaden en immorele daden pleegt'. De uitzending van de VPRO kon volgens hem niet door de beugel omdat ze tot obstructie opriep en de staatsveiligheid in gevaar bracht.²⁹³ Minister B.J. Udink (CHU) sprak op 6 oktober in het televisieprogramma *Brandpunt* over de sabotagekwestie. Hij maakte duidelijk niet het regeringsstandpunt, maar zijn eigen mening te verkondigen. Volgens hem hield de toename van het aantal vernielingen regelrecht verband met de sabotagehause die aan het begin van 1970 rondom Kater en Van Duijn was ontstaan. Zij waren samen met de BvD verantwoordelijk voor de stijging van het aantal vernielingen.²⁹⁴

De BvD reageerde op de schuldtoewijzing van minister Udink. De bond stelde reeds voorafgaande aan de VPRO-uitzending, op 19 september 1970, afstand te hebben gedaan van sabotage als actiemiddel vanwege de nadelen die hieraan kleefden.²⁹⁵ De saboteur trad allereerst individueel tegen het militaire apparaat op, waardoor hij zich in een isolement bevond en

niets veranderde aan de autoritaire verhoudingen in het leger. Sabotage bracht bovendien een veiligheidsrisico met zich mee voor dienstplichtigen. Daarnaast was de kans groot dat de dienstplichtigen als gevolg van obstructie vaker door hun commandanten zouden worden gecontroleerd en ze extra wachtdiensten zouden moeten lopen. Tot slot brak de ondermijning van de krijgsmacht het militair-industriële complex niet af, maar kwam het dit juist ten goede. Het vernielde materieel werd vervangen, waardoor de bedrijven nog meer geld aan het militaire apparaat verdienden.²⁹⁶

De BvD vond de sabotagehype overdreven. De leden wezen erop dat vernielingen binnen het leger geen nieuw verschijnsel waren. Ze zagen daarom niet in waarom er nu plotseling zo veel aandacht aan moest worden besteed. De BvD geloofde dat het ministerie van Defensie de paniekstemming had geënceneerd om verdachte, linkse groeperingen als zwart schaap te kunnen aanwijzen. De bond begreep niet waarom het zo belangrijk was het aantal vernielingen te tellen. Het ministerie van Defensie kon beter onderzoeken wat de oorzaken waren van de obstructie. De BvD betoogde dat niet materiële vernieling het doel was van sabotage. Dienstplichtigen beschouwden het als een manier om hun ongenoegen over het leger te uiten. 'Sabotage is het logisch gevolg van de positie van de soldaat: enerzijds wordt hij klein en afhankelijk gehouden, anderzijds voelt hij zich machteloos tegenover het autoritaire apparaat. Zijn reactie is: sabotage', aldus de BvD.²⁹⁷

Minister Den Toom was niet te spreken over de vele reacties die de VPRO-uitzending teweeg bracht. Hij had de uitzending aangegrepen om de ministerraad ervan te overtuigen dat het gedogen van de opruiing tot sabotage tot schrikbarend veel vernielingen had geleid en tegen de daders repressiever moest worden opgetreden. Hij had er echter niet mee gerekend dat de radio-uitzending zo veel commotie teweeg zou brengen. Nu dat het geval bleek, vreesde hij dat de grote aandacht voor deze uitzending nieuwe obstructie zou uitlokken. Hij waarschuwde op televisie: 'Wij moeten niet verzeild raken in een soort sabotagepaniek. Ik vind sabotage een uiterst delicate zaak. Ik kan best bevroeden dat daarover met zorg wordt gesproken, maar je kunt niet alles in de openbaarheid brengen. Je moet ook oppassen dat je de kat niet op het spek bindt'. Het *Algemeen Dagblad* kopte vervolgens met: 'Den Toom sust sabotage-zaak'.²⁹⁸ Den Toom ging er toe over de ondermijning van de krijgsmacht te bagatelliseren in interviews met de kranten, maar ook in de Tweede Kamer en de ministerraad.²⁹⁹ Hij ontkende niet dat er een toename van het aantal vernielingen was, maar stelde dat niet altijd kon worden uitgesloten dat het materieel had gehaperd.³⁰⁰ Het ministerie van Defensie bezat volgens Den Toom een lijst met circa 75 vernielingen die sinds 1 januari 1970 waren geteld, maar waarschijnlijk ging het maar in 35 gevallen om echte sabotage.³⁰¹ De minister hoopte de kranten en de politici door het noemen van deze cijfers tot kalmte te manen.

'Hak 't leger in de pan'

De voorspelling van Den Toom, dat veel openbare en publicitaire aandacht voor de ondermijning van de krijgsmacht tot sabotage leidde, kwam al snel uit. Het ministerie van Defensie

werd namelijk op 12 oktober 1970 geïnformeerd over een sabotagegeval op de Johan Willem Frisokazerne in Assen. De anonieme actiegroep *Army and Navy* had in de brandstoftanks van 21 tanks suiker en zand gestrooid. In een wachthuisje van de kazerne hing een spandoek met de tekst 'Hak 't in de pan'. Deze leuze had betrekking op het leger. De daders hadden in hetzelfde huisje een anoniem briefje achtergelaten, waarin onder meer te lezen stond:

'Onze sabotagedaad dient een positief doel, namelijk: druk uitoefenen op het leger, in de hoop het leger duidelijk te maken dat het zich opheffen moet omdat wij niet gesteld zijn op het leger, de maatschappij onder druk te zetten met de bedoeling, dat de koning gauw een wet uitvaardigt, die het leger moet helpen aan zijn irreëel, ridicuul en noodlottig bestaan een einde te maken. We hopen door onze daad de publieke opinie te mobiliseren, de openbare mentaliteit wakker te schudden, te prikkelen'.³⁰²

De actiegroep *Army and Navy* bleef niet lang anoniem. Onderzoek wees twee dagen na hun actie uit dat de actiegroep uit twee personen bestond, te weten H. Brinksma en H. Veenstra. Ze werden niet in hechtenis genomen, maar moesten afwachten of ze daadwerkelijk zouden worden veroordeeld voor erfvredebreuk en poging tot het opzettelijk of wederrechtelijk onbruikbaar maken van goederen van het leger.³⁰³

De sabotagekwesitie maakte veel los binnen het ministerie van Defensie. De bewindslieden zagen hun theorie bevestigd dat de opruiing van Van Duijn en Kater, maar ook de radio-uitzending van de VPRO, in sabotage had geresulteerd. Ze vergaderden de dag na de actie van *Army and Navy* direct over veiligheidsmaatregelen voor de kazerne in Assen. Den Toom, Haex en de legerleiding in Den Haag gaven toe dat sabotage ondanks goede bewaking nooit helemaal kon worden voorkomen. Een onderzoek naar de daders, de versterking van de bewaking van de kazerne en een uitbreiding van het aantal dienstplichtigen op de wachtposten moest in ieder geval wel voorkomen dat de kazerne in Assen opnieuw met obstructie zou worden geconfronteerd.³⁰⁴ Daarnaast werd er op het kazerneterrein een rijverbod afgekondigd, werd de dienstplichtigen hun verlof ontnomen en sloot drie kilometer prikkeldraad de kazerne voortaan hermetisch af.³⁰⁵ De commandant van de kazerne in Assen, generaal-majoor L.A.D. Kranenburg, wilde de schildwachten die zijn kazerne bewaakten met scherp geladen vuurwapens uitrusten, indien er herhaaldelijk vernielingen zouden worden gepleegd.³⁰⁶

De sabotagedaad lokte ook reacties uit van de VVDM en de Tweede Kamer. De VVDM keurde de geweldpleging tegen het leger af, omdat ook dienstplichtigen hier het slachtoffer van konden worden.³⁰⁷ De Kamerleden vergaderden op 13, 14 en 15 oktober tijdens de 'Algemene Politieke en Financiële Beschouwingen voor het jaar 1971' over de VPRO-uitzending en de gebeurtenissen in Assen. De Kamerleden poogden vast te stellen of de VPRO-uitzending opruiend was geweest en Klompé de VPRO terecht had berispt, maar hun meningen waren verdeeld. Het 'linkse' kamp, bestaande uit H.A.F.M.O. van Mierlo (D'66), J.M. den Uyl (PvdA) en H. Wiebenga (PSP), vond de VPRO-uitzending 'knullig'. Het lukte Van Mierlo niet 'om in die stupide rats, kuch en bonentaal, die al zo oud is als er dienstplichti-

gen zijn, een bedreiging van onze nationale veiligheid te zien'. Als de VPRO-uitzending al tot de sabotage in Assen had geleid, dan was niet zeker of de wervende kracht van de uitzending of de overmatige publiciteit daar de oorzaak van was geweest. Den Uyl was het met Van Mierlo eens en was er niet zo gelukkig mee dat minister Klompé zich van 'politieke rechtspraak' had bediend door de VPRO zelf een berisping te geven in plaats van het ministerie van Justitie in te schakelen. Volgens Wiebenga had de uitzending weinig om het lijf gehad. De VPRO had de regering en de krijgsmacht slechts over het functioneren van de parlementaire democratie en het veiligheidsbeleid willen laten nadenken.³⁰⁸ De radio-omroep had met andere woorden duidelijk willen maken dat het in een democratie zoals Nederland was toegestaan om luisteraars over opvattingen van burgers te informeren, ook wanneer die niet strookten met het officiële veiligheids- en defensiebeleid.

Het 'rechtse' kamp, bestaande uit E.J. Harmsen (Boerenpartij), C.N. van Dis (Staatkundig Gereformeerde Partij, SGP), H.Ch.J.M. Kronenburg en F.J. Goedhart (beiden groep-Goedhart), oordeelde niet zo mild over de VPRO-uitzending. Harmsen stelde dat in Nederland 'vijanden van de samenleving' actief waren. De uitzending leidde tot sabotage, zoals in Assen was gebleken. Hij vond het onvoorstelbaar dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst en de andere veiligheidsdiensten de uitzending niet hadden verhinderd. Klompé had de VPRO in plaats van te berispen beter zendtijd kunnen ontnemen. Van Dis vond de berisping 'een veel te lichte, een zoetsappige maatregel'. De berisping was niet meer dan een 'vriendschappelijke aai om de oren van de lastigste, maar toch ook eigenlijk intelligentste en aardigste jongen van de klas' in plaats van een 'keiharde klap terug'. Goedhart vond dat de VPRO al bij haar eerste ondermijnende uitzending had moeten worden aangepakt.³⁰⁹

De Kamerleden spraken ook over het regeringsbeleid inzake sabotage in het leger. Den Uyl vroeg zich af of er sprake was van politiek gerichte ondermijning of van obstructie die voortkwam uit onvrede met de militaire dienst. Het stoorde hem dat de regering in deze kwestie een 'zigzagkoers' had gevaren. Den Toom en minister-president De Jong probeerden steeds de kalmte te bewaren ten aanzien van de sabotagekwestie. Hierdoor bleef onduidelijk hoeveel er daadwerkelijk werd vernield en hoe ernstig de ondermijning van het leger was. Van Mierlo was het met Den Uyl eens dat er meer informatie over het aantal sabotagegevallen moest komen en de regering moest bepalen waar ze in deze kwestie stond.³¹⁰ Hij diende een motie in waarin hij de regering vroeg om 'een zo groot mogelijke klaarheid' en het instellen van een commissie die de Tweede Kamer over de sabotageactiviteiten kon inlichten.³¹¹ De Jong antwoordde Den Uyl, Van Mierlo en de andere Kamerleden dat er inderdaad meer vernielingen waren gemeld, in totaal 75. Alleen onderzoek kon echter uitwijzen in welke gevallen sprake was van sabotage, nonchalance of een ongeluk. De Jong beloofde de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer over het eindresultaat van dit onderzoek te informeren.³¹²

Ondertussen zat ook het Hoog Militair Gerechtshof niet stil. Het besprak de zaak van Brinksma en Veenstra op 11 februari 1971. Brinksma kwam op dezelfde dag naar de hoorzitting van de Tweede Kamer en tekende daar protest aan tegen zijn proces. Tijdens de zitting gooide hij pamfletten de zaal in, met daarop de logo's van het ministerie van Algemene Zaken

en de tekst 'Barbertje moet hangen'. Ook schreeuwde hij: 'Niet de manschappen, maar de kolonels en de generaals zijn de saboteurs'.³¹³ Brinksma maakte het helemaal bont door zichzelf langs een aan zijn heupgordel vastgemaakt touw vanaf een balustrade in de vergaderzaal van de Tweede Kamer naar beneden te laten zakken. Hierdoor deed hij net of hij zichzelf ophing. Agenten en Kamerleden trokken hem weer omhoog, maar de gebeurtenis maakte op de Kamerleden zoveel indruk dat voorzitter freule C.W.I. Wittewaal van Stoetwegen de vergadering voor korte tijd schorste.³¹⁴ De Kamerleden betitelden het incident als het ernstigste dat ooit in de Tweede Kamer had plaatsgevonden.³¹⁵

Het Hoog Militair Gerechtshof deed twee weken later uitspraak. Brinksma haalde opnieuw een ludieke stunt uit en verscheen met een gasmasker in de rechtszaal. De auditeur-militair, Ph.M. Schenkenberg van Mierop, veroordeelde Brinksma noch Veenstra tot de geëiste onvoorwaardelijke gevangenisstraf van acht respectievelijk vier weken met een proeftijd van drie jaar. In plaats daarvan legde hij hun een voorwaardelijke straf op. Hij had hiertoe besloten omdat Brinksma en Veenstra volgens hem geen echte saboteurs waren. 'Een echte saboteur zou zich voor het optreden van deze beunhazen schamen', zo sprak Schenkenburg van Mierop. Hij wilde bovendien voorkomen dat Brinksma en Veenstra een voorbeeldfunctie zouden vervullen: 'Als ze een flinke gevangenisstraf voor deze relatief ondeugdelijke poging zouden krijgen, zouden ze tot martelaar worden. En dat is wat ik hen in hun eigen belang niet gun'.³¹⁶

Ook de Sectie Veiligheid van de Generale Staf probeerde in 1971 zo onopvallend mogelijk om te gaan met sabotage als veiligheidsrisico. Het stoorde de sectie dat de legerleiding vaak snel over nieuwe vernielingen werd geïnformeerd, terwijl de achtergronden daarvan nog onbekend waren. Door deze discrepantie was 'naar buiten een overtrokken beeld' van de sabotagekwesitie ontstaan. De sectie ontkende echter niet dat er vernielingen werden gepleegd en dat de preventie hiervan te wensen overliet. Het personeel was te weinig geschoold in het voorkomen hiervan en bovendien onvoldoende geïnformeerd over te verwachten obstructie. De sectie wilde de bewakers beter opleiden. De aanwijzingen daartoe moesten 'geruisloos' in de regelingen worden opgenomen.³¹⁷ Dit moest voorkomen dat opnieuw grote bezorgdheid over sabotage ontstond. De Legerraad besloot verder geen formele maatregelen of instructies uit te vaardigen zolang sabotage niet opnieuw in de openbaarheid kwam.³¹⁸

De (opruiing tot) sabotage had tussen 1970 en 1971 binnen het ministerie van Defensie veel teweeg gebracht. Sabotage werd in militaire kring unaniem beschouwd als een ondermijning van het bestaansrecht van de krijgsmacht en alleen repressie kon de krijgsmacht hiertegen beschermen. Het Openbaar Ministerie en de ministerraad vonden de onderdrukkende benadering van Den Toom overdreven. De ministerraad besloot pas na de VPRO-uitzending en de gebeurtenissen in Assen repressiever op te treden. Ironisch genoeg pleitte Den Toom toen juist voor kalmte en bagatelliseerde hij de acties tegen de krijgsmacht. Volgens hem had de politieke, publieke en maatschappelijke berichtgeving over sabotage een negatief effect gehad op het aantal vernielingen en stond het bestaansrecht van de krijgsmacht hierdoor juist nog meer onder druk.

De sabotagehasse hield in de jaren zeventig niet aan, maar dat kwam noch door de gedogende noch door de repressieve benadering van de autoriteiten. De aantrekkingskracht van sabotage als strijdkreet en actiemiddel nam gewoonweg weer af. In 1970 en 1971 hadden burgers, dienstplichtigen en dienstweigeraars hun sabotageoproep gebruikt om tegen de krijgsmacht als onderdeel van het establishment aan te schoppen, of, zoals in het geval van de PSP, om eigen doelen te bereiken. Dat het ministerie van Defensie de ondermijning van de krijgsmacht zo serieus nam, kwam niet alleen door de waargenomen negatieve uitwerking hiervan op het bestaansrecht van de krijgsmacht, maar ook door het grote aantal en de diversiteit van de actoren die zich hier (gelijktijdig) voor interesseerden.

Slotbeschouwing

De tweede helft van de jaren zestig vormde een breuk met de jaren veertig en vijftig. Terwijl groepen burgers in de jaren veertig en vijftig hun eigen gewapende weerbaarheid organiseerden als aanvulling op de krijgsmacht, werd de krijgsmacht vanaf het midden van de jaren zestig met een kritische generatie jongeren geconfronteerd. Deze generatie hield er andere normen en ideeën op na ten aanzien van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid dan het ministerie van Defensie. Hun normen en ideeën liepen op twee punten uiteen.

Door de ontspanningsfase in de Koude Oorlog en de opkomst van een kritische jongerencultuur veranderden de opvattingen van burgers en dienstplichtigen over de gewenste vorm en de noodzaak van een inzetbare krijgsmacht en het belang van een sterke (collectieve) militaire verdediging. Dienstplichtigen geloofden dat zij het zich door de détente konden permitteren om hun aandacht niet in de eerste plaats op de militaire verdediging te richten, maar op de vermaatschappelijking en de democratisering van de krijgsmacht. De dienstweigeraars betwijfelden of de Sovjet-Unie wel echt een dreiging vormde en het bestaan van de krijgsmacht en de NAVO noodzakelijk was. De antimilitaristen wilden alle militaire structuren afschaffen en in plaats daarvan een geweldloze landsverdediging opbouwen. Het ministerie van Defensie was van mening dat de Sovjet-Unie ondanks de internationale ontspanning nog altijd een groot militair gevaar vormde. De Nederlandse krijgsmacht moest te allen tijde inzetbaar en gevechtswaardig zijn en haar deelname aan de NAVO onveranderd continueren. Het streven van dienstplichtigen naar de vermaatschappelijking en democratisering van de krijgsmacht noch de protesten van de dienstweigeraars en antimilitaristen mochten deze inzetbaarheid ondermijnen. Kwam de militaire inzetbaarheid in gevaar, dan ook het bestaansrecht van de krijgsmacht.

De critici en het ministerie van Defensie verschilden ook met elkaar van mening over de democratische inbedding en het democratische gehalte van de krijgsmacht. De dienstplichtigen beschouwden zichzelf niet als militairen maar als staatsburgers in uniform. Ze vonden de bestaanswijze van de krijgsmacht niet democratisch genoeg en wilden deze veranderen. De VVDM werd opgericht om de dienstplichtigen binnen de krijgsmacht inspraak te geven. De dienstplichtigen bekritiseerden de militaire hiërarchie door bijvoorbeeld acties tegen de militaire groetplicht te organiseren. Ook streden ze voor een vergroting van hun democratische rechten

binnen het leger, zoals het recht op vrije meningsuiting in woord en geschrift. Dienstweigeraars stelden dat de krijgsmacht rekening moest houden hun bezwaren tegen de vorm en de inhoud van het militaire apparaat en het veiligheids- en defensiebeleid rekening. Ze vonden bovendien dat de krijgsmacht niet tegen de eigen burgers mocht worden ingezet.

Als reactie op de democratiseringsvoorstellen van de critici stelde het ministerie van Defensie dat het democratisch gehalte van de krijgsmacht werd ingeperkt door haar bijzondere functie als zwaarmacht van de staat. Democratische rechten en vrijheden voor militairen konden alleen worden toegekend wanneer de krijgsmacht hierdoor niet werd begrensd in haar taak als hoeder van de collectieve militaire veiligheid. Het ministerie stelde voorts dat de krijgsmacht het enige instituut was dat de democratische rechtsstaat kon en mocht beschermen. Indien burgers zich hiermee bemoeiden, ontstond er anarchie. De vorm en de taken van de krijgsmacht berustten op de wil van het parlement, dat in zijn hoedanigheid de meerderheid van de bevolking representeerde en een veiligheids- en defensiebeleid formuleerde waar deze meerderheid het mee eens was. Individuele burgers of militairen met afwijkende opvattingen over de krijgsmacht of het veiligheids- en defensiebeleid moesten zich naar deze meerderheid schikken.

Het ministerie van Defensie probeerde de krijgsmacht in de jaren zestig tegen de democratisering golf binnen en buiten de krijgsmacht te beschermen. Als de krijgsmacht te sterk democratiseerde konden haar inzetbaarheid en daarmee haar bestaansrecht gevaar lopen. Ook veranderingen in de juridische grondslagen waarop de formulering en de uitvoering van het veiligheids- en defensie berustten, konden dit bestaansrecht ondermijnen. Het ministerie van Defensie wilde niet dat de Wet gewetensbezwaren militaire dienst dusdanig zou worden gewijzigd dat de krijgsmacht rekening zou moeten gaan houden met het oordeel van minderheden over de dienstplicht. In dat geval zou immers haar onafhankelijkheid en daarmee haar bestaansrecht onder druk komen te staan.

Nu het ministerie van Defensie vanaf het midden van de jaren zestig te maken kreeg met conflicterende opvattingen over de vorm, de noodzaak en het democratisch gehalte van de krijgsmacht, moest het bepalen hoeveel kritiek de krijgsmacht kon verdragen voordat haar bestaansrecht in het geding kwam. Ook moest het vaststellen hoe het de kritiek op en protesten tegen de krijgsmacht moest bejegenen. Het ministerie moest er in het midden van de jaren zestig aan wennen dat belangenverenigingen voor dienstplichtigen en dienstweigeraars tot stand waren gekomen, maar geloofde niet dat zij de krijgsmacht zouden schaden. In de ogen van het ministerie waren de twee nieuwe organisaties te klein en te weinig representatief voor wat de meerderheid van de dienstplichtigen en dienstweigeraars van de krijgsmacht vond. Het ministerie geloofde bovendien dat de oprichting van de VVDM en de BvD een opwelling was en daarmee een uitvloeisel van de verenigingscultuur die zich in de jaren zestig onder een groep jongeren manifesteerde. Het ministerie vreesde niet dat de VVDM en de BvD grote veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht zouden afdwingen, laat staan haar bestaansrecht zouden ondermijnen. De kritiek van de dienstplichtigen op de krijgsmacht werd tussen 1966 en 1968 door middel van een reactief gedoogbeleid in goede banen geleid. Dit kan worden opge-

vat als een vorm van 'repressieve tolerantie', die met enig succes werd toegepast. De dienstweigeraars werden in deze periode door het ministerie genegeerd.

De jaren 1968 en 1969 waren van groot belang voor de bewustwording van het ministerie van Defensie ten aanzien van de critici van de krijgsmacht. De dienstplichtigen, dienstweigeraars en burgers waren nauwelijks onder de indruk van het feit dat het Warschaupact het Westen op militair gebied leek in te halen, noch van de agressie in 1968 in Tsjecho-Slowakije. Het ministerie realiseerde zich dat dienstplichtigen en dienstweigeraars zich niet alleen hadden verenigd omdat zij nu eenmaal kinderen van hun tijd waren. Zij verenigden zich ook omdat hun opvattingen over de vorm en de noodzaak van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid sterk van die van het ministerie van Defensie afweken en zij dat de bewindslieden duidelijk wilden maken. Het ministerie vreesde nu dat door hun kritiek en protesten de bestaanswijze of zelfs het bestaansrecht van de krijgsmacht onder druk kon komen te staan. Het rampjaar 1969 liet het ministerie door de omvang, de diversiteit en de felheid van de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid aan den lijve ondervinden dat dit geen ondenkbaar scenario was.

In 1970 en 1971 bleek dat alleen de protesten van de VVDM voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht en die van antimilitaristen voor de afschaffing van de krijgsmacht het rampjaar 1969 hadden overleefd. Voor het ministerie was het een uitgemaakte zaak dat sabotage het bestaansrecht van de krijgsmacht ondermijnde en moest worden tegengewerkt. Het kon echter minder gemakkelijk vaststellen hoe de protesten van de VVDM moesten worden geduid. De bewindslieden geloofden dat sommige protesten de krijgsmacht vermaatschappelijkten, maar dat andere protesten haar bestaansrecht in gevaar brachten. De eerste soort protesten werd door het ministerie gedoogd, maar ten aanzien van de tweede soort protesten week het van dit gedoogbeleid af. De reden daarvoor was dat het ministerie deze protesten tegen het bestaansrecht van de krijgsmacht te ernstig vond om te tolereren. Wat in deze overweging ook een rol speelde was dat het gedoogbeleid er in de jaren zestig niet voor had gezorgd dat de kritische dienstplichtigen werden afgeremd. Integendeel, zij waren juist fanatieker geworden. Het ministerie zocht nu naar de balans tussen beide strategieën, het gedogen en het tegenwerken, waardoor de protesten tegen de krijgsmacht zouden afzwakken.

Als gevolg van de onzekerheid binnen het ministerie van Defensie over de duiding van de protesten en het repressieve beleid ten aanzien van de dienstplichtigen en de antimilitaristen, ontstond er een kloof tussen enerzijds het ministerie en anderzijds de meerderheid binnen de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer, de ministerraad en de linkse kranten. De laatste groep beschouwde de protesten van de VVDM als ludieke pogingen om de krijgsmacht te vermaatschappelijken en geloofden niet dat haar bestaansrecht hier schade van ondervond. Ze keerde zich tegen de repressieve koers die het ministerie van Defensie soms voer. Het ministerie van Defensie was niet in staat de politici en de linkse kranten aan zijn kant te krijgen en bevond zich daardoor begin jaren zeventig in een isolement. In het volgende hoofdstuk wordt geanalyseerd hoe de bewindslieden vanuit deze geïsoleerde positie probeerden de protesten te-

gen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid in goede banen te leiden, terwijl de polarisatie en confrontatie tussen de critici van de krijgsmacht een hoogtepunt bereikte.